

MAHMUD İSMAYIL, MAYA BAĞIROVA

ŞƏKİ XANLIĞI

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI
Bakı - 1997

ББК 9 (С.42)

И 78

Elmi redaktoru tarix elmləri doktoru,
professor *Fuad Əliyev*
Redaktoru *Sədaqət Cabbarova*.
Rəssamı *Nərgiz Məmmədova*

Kitabın nəşrinə etdiyi köməyə görə Şəki şəhər İcra hakimiyyətinin rəhbərliyinə minnətdarlığımızı bildiririk.

Mahmud İsmayıl, Maya Bağırova

İ 78 Şəki xanlığı — B., Azərnəşr. 1997, 76 səh.

Kitabda XVIII əsrin 30—40-cı illərində Azərbaycanda İran əsarətinə qarşı xalq hərəkatı, 40-cı illərdə Azərbaycanın müstəqilləşməsi—xanlıqların, o cümlədən Hacı Çələbi xanın başçılığı ilə Şəki xanlığının yaranması, xanlığın müstəqilliyinin qorunub saxlanması, xanlığın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı haqqında məlumat verilir. Kitabda, həmçinin, Azərbaycanın, o cümlədən Şəki xanlığının XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası tərəfindən işğal olunması ilə bağlı məsələlər şərh olunur.

И 0503020907—2 elansız
M-651 (07)-96

SBN 5—552—01669—6

ББК 9 (С.42)

© Azərnəşr, 1997

MÜNDƏRİCAT

Tarixi keçmişə nəzər

SOSIAL İQTİSADI HƏYAT

Şəki xanlığının yaranması

Xanlığın inzibati quruluşu

Xanlığın ictimai-siyasi vəziyyəti

Şəki xanlığının çar Rusiyası tərəfindən işğalı

XANLIĞIN İQTİSADI VƏZİYYƏTİ

Kənd təsərrüfatı

Sənətkarlıq

Ticarət

Mədəniyyət

Nəticə

TARIXİ KEÇMİŞƏ NƏZƏR

Şəki Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biridir. Orta əsrlərə dair mənbələrdə onun adı Şəkə, Şaki, Şaka, Şakki, Şakke, Şəkən, Şakkan, Şəkkim kimi müxtəlif şəkillərdə işlənmişdir. Şəki şəhəri uzun müddət Nuxa da adlanmışdır. Doğrudur, XVIII əsr də daxil olmaqla şəhərin adı ədəbi mənbələrdə və rəsmi sənədlərdə Şəki idi. Rusiya tərəfindən işğaldan sonra da xanlığın ərazisi inzibati vahid olmaq etibarilə rəsmən Şəki əyaləti adlanırdı. Yalnız 1840-cı il islahatı ilə bütün əyalətə Nuxa qəzası, qəzanın mərkəzinə isə Nuxa adı verilmişdi. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, «Nuxa» anlayışının mənşəyi yalnız XIX əsr ilə bağlıdır.

Qədim müəlliflərdən Ptolemey Albaniyanın şəhərləri içərisində Niqa adlı yaşayış məntəqəsini də qeyd edir. Həmin mülahizəyə diqqət yetirən görkəmli Azərbaycan tarixçisi A. Bakıxanovun fikrincə: «Nuxa şəhəri, adının münasibəti və yerinin vəziyyətinə görə, həmin Naxiya və ya Nağiya şəhəridir ki, qədim tarixlərdə Şirvan şəhərlərindən sayılırdı». Sonralar rus şərqşünası A. Krımski çox ehtiyatla da olsa, Niqanın Nuxa olması mülahizəsinə şərikin çıxır.

Lakin XIX əsrin başlanğıcında həmin mülahizənin əleyhdarları da vardı. Məsələn, akademik B. Dorn belə hesab edirdi ki, Niqa İberiya ilə Alazan arasındakı sahədə yerləşirdi və onu Nuxa ilə eyniləşdirmək olmaz. Bu fikirlə rus tarixçisi K. V. Trever də razılaşırdı. Hər halda «Nuxa» sözünün antik dövrdən bəlli olan Niqa məskəni ilə bağlılığı hələ mübahisəli bir məsələdir.

İndi isə Şəki adının mənşəyinə qayıdaq. Bu adın meydana çıxması və eyni adla yaşayış məntəqəsinin (ola bilsin şəhərin) salınması haqda tarix ədəbiyyatında əsasən bir fikir var. Bu fikir antik dövrün böyük tarixçiləri Herodot və Strabondan başlayaraq, sonrakı dövrlərin bir sıra qaynaqlarında dayanır. Herodota görə, Şimali Qafqazda yaşayan skiflər—saklar e. ə. VII əsrdə cənuba yeganə asan yol (sonralar Dərbənd keçidi) ilə Zaqafqaziyaya, oradan da kiçik Asiyaya hücum etmişdilər. Həmin ərazidə «Skif çarlığı» yaranmışdı. Bu hadisədən bəhs edən Strabon isə skifləri saklar adlandırır və yazır ki, «Saklar Zaqafqaziyada ən yaxşı torpaqları tutdular və bu yerləri öz adlarına uyğun Sakasena adlandırdılar». Tədqiqatçıların fikrincə skif çarlığının əsas ərazisi Azərbaycan, xüsusilə Şimali Azərbaycan olmuşdur.

K.V.Trever birinci minilliyin sonunda alban ittifaqını yaratmış qəbilələrdən danışarkən sak qəbilələrinin nəsilələrinin və Sakasenanın da adını çəkir və qeyd edir ki, saklar Şəki ərazisində məskun idilər. O, eyni zamanda həmin rayonun coğrafi koordinatlarını da verir. Bu koordinatlar indiki Şəki rayonunun yerləşdiyi əraziyə uyğun gəlir.

Tarix ədəbiyyatından məlumdur ki, ərəb yazıçısı Bəlazuri IX əsrdə həmin ərazini Şakaşen, şəhəri isə Şake adlandırmışdır.

Yuxarıda deyilənlərdən yalnız bir nəticə çıxır: müasir Şəki şəhərinin əsası e. ə. VII əsrdə, yəni təxminən 2700 il bundan əvvəl saklar tərəfindən qoyulmuşdur. Vaxtilə Sakasena və ya Şakaşen adlanan bu yerin adı müasir şəkllə düşünə qədər uzun təkamül yolu keçmişdir.

Şəki şəhərinin qədim tarixinə aid məlumat geniş deyildir. Şəkini Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri hesab edən A. Krımski belə bir fərziyyə irəli sürür ki, Strabonun qeyd etdiyi İberiya yaxınlığındakı qədim alban məbədi e. ə. I əsrdə məhz burada yerləşirdi. Beləliklə Şəki Alban çarlığının ən iri şəhərlərindən biri olmuşdur. Digər tədqiqatçı K. V. Trever isə Şəkinin İberiyadan guya çox uzaq olduğunu əsas tutaraq məbədin Şəki rayonunda olması fikri ilə razılaşmır.

Şəkinin qədim şəhər olması başqa mənbələrdə də öz əksini tapır. Belə ki, e. ə. II əsrdə erməni çarı I Artaxşes (139—160-cı illər) bir sıra qonşu torpaqlar, o cümlədən sağ sahil (Kürün) Albaniyası torpaqlarının bir hissəsini tutmuşdu. Zəbt olunan, sonralar isə yenidən Alban çarlığı tərəfindən geri alınmış yerlər içərisində Şəkinin adı da çəkilir.

Şəkinin III—VI əsrlər tarixi haqqında A. Krımski məlumat verir. O, bizanslı Favst və Musa Kalankatlının əsərlərinə əsasən qeyd edir ki, IV əsrdə alban Arşakilərinin-Aranşahların hakimiyyəti dövründə ölkədə xristianlıq yayıldıqdan sonra Şəkidə Alban patriarxlığının xüsusi yepiskop kafedrası təsis olunmuşdu. Kalankatlının məlumatına görə VI əsrin ortalarından erməni katalikosu bir çox dini idarələrə yazılı surətdə müraciət etmişdi. Bu müraciət alban katalikosuna və həmçinin Şəki yepiskopuna da göndərilmişdi. Alban patriarxat katalikosunun nəzdindəki beş yepiskopluqdan birinin Şəkidə olması bu şəhərin Alban çarlığının mühüm şəhərlərindən sayıldığını sübut edir.

XI əsrdə yaşamış gürcü müəllifi Cuanşer Cuanşerian özünün «Vaxtanq Qorqasalın tarixi» əsərində V əsrdə baş vermiş hadisələri şərh edərkən, başqa şəhərlərlə bərabər Şəkinin də (Şaka) adını çəkir.

III—V əsrlər Albaniyası bir neçə vilayətə bölünürdü. Albaniyanın şimali-qərbində dağlıq vilayət olan Şəki yerləşirdi. Vilayətin mərkəzi Şəki şəhəri idi. Bir çox başqa şəhərlər kimi Şəki də qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. V əsrdə Albaniya Sasani hökmdarlarının hakimiyyəti altına keçdikdən sonra, Sasani hökmdarı I Qubad (488—531) xəzərlərə qarşı mübarizə məqsədilə bir çox alban şəhərlərini də möhkəmləndirirdi. Onun oğlu Xosrov Ənuşirəvan (531—579) isə xəzərlərin keçə biləcəyi dağ keçidini möhkəmləndirmək məqsədilə Şəki darvazalarını tikdirdi.

Ərəb istilaları ərəfəsində Şəki Azərbaycanın mühüm siyasi və iqtisadi əhəmiyyətli şəhərlərindən biri idi. Mənbələrdə dövrün mühüm yaşayış məntəqələri Dərbənd, Şabran, Şarvan (Şirvan), Şamaxı, Qəbələ, Şəmkir, Gəncə, Bərdə, Beyləqan, Naxçıvan, Təbriz, Cənzə və s. şəhərlərlə bərabər Şəkinin də adı çəkilir.

Hələ e. ə. və eramızın birinci əsrində Şəki rayonu arxeoloqların Yaloylu təpə mədəniyyəti adlandırdıqları maddi mədəniyyətin yayıldığı ərazidə yerləşmişdi. K. V. Treverin verdiyi məlumata görə Şəki toxuculuq sənətinin mərkəzlərindən biri olmuşdur. Şəkinin ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi inkişafına səbəb burada V—VI əsrlərdə ipəkçiliyin inkişaf etməsi və şəhərin Sasani hökmdarlarının Azərbaycandakı iqamətgahı Bərdəyə yaxınlığı idi.

VII əsrin ortalarında Azərbaycan ərəb xilafətinin hücumuna məruz qaldı. Ərəblər Ön Asiya ölkələrini zəbt edərək Azərbaycana soxuldular. Ərəb qoşunları Ermənistan ərazisini, Beyləqanı, Şamaxoru, Qəbələni tutandan sonra «Şəkkən hökmdarı... ilə xərac vermək şərti ilə sülh bağladı». Buradan məlum olur ki, VII əsrdə Şəki müstəqil knyazlıq və ərəb xilafətinin hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur olmuşdur. Ərəb hakimiyyəti dövründə də Şəki öz muxtariyyətini qoruyub saxlaya bilmişdi.

Şəki əyaləti ərəblərin təşkil etdikləri əmirliklərdən biri olan III əmirliyin tərkibinə daxil idi. İqamətgahı Bərdədə yerləşən bu əmirliyin tərkibinə Şimali Azərbaycan, Kiçik Asiyanın şərq hissəsi və Mesopotamiyanın şimalı daxil idi. Hər əmirlik bir neçə mahalə bölünürdü. Şəki şəhəri mahal mərkəzi idi.

Ərəb xilafətinin zəiflədiyi bir dövrdə, IX əsrin sonlarında Qriqor Xammam Alban çarlığının bərpasına çalışırdı. Aransahlıq adlanan həmin əraziyə Şəki də daxil idi. Lakin bu dövlətin ömrü uzun olmadı, Şəkidə müstəqil knyazlıq yaradıldı. Knyazlığın başında alban knyaz nəslinin nümayəndələri dururdu. Ərəb tarixçisi Məsudi bu barədə yazır: «Sanariya çarlığının yaxınlığında şəkinlər yerləşir. Xaçpərəst olan bu qəbilə içərisində çoxlu müsəlman yaşayır. Onlar ticarət və sənətkarlıqla məşğul olurlar».

Göründüyü kimi, X əsrin ortalarında Şəkidə hələ də alban xaçpərəst çarlarının varisləri hökmranlıq edirdilər. Yerli əhalinin bir qismi isə artıq müsəlmanlığı qəbul etmişdi.

X—XI əsr ərəb müəllifləri Şəki haqqında maraqlı məlumat verirlər. Məsudi yazır ki, Şəki Tiflisdən Dərbəndə keçən dağ yolu üzərindədir. «Hüdüd—əl—Aləm» əsərinin müəllifinə görə Şəki böyük şəhər olub çox zəngin idi.

X əsrdə Şəki Azərbaycanın şimalında yenidən yaranmış Şirvanşahlar dövlətindən asılı vəziyyətə düşmüşdü. 960-cı illərin əvvəllərində Şəki hakimi qonşu Sanariyanı da öz hakimiyyəti altında birləşdirərək, Alban-Aransah dövlətini bərpa etməyə cəhd göstərdi, Şirvanşahlara tabe olmaqdan imtina etdi. Şirvanda Kəsrənilər sülaləsi hakimiyyətə gəldikdən sonra, A. Krımskinin gümanına görə, Şəki Şirvanşahlara tabe edilərsə, öz nominal müstəqilliyini saxlaya bilmişdi.

XIV əsrin I yarısında Hülakülər dövləti iflasa uğradıqdan sonra Şirvanşahlar dövləti ilə yanaşı Şəki də müstəqillik qazandı və Orlat nəslə hakimiyyətə gəldi. Lakin XIV əsrin sonlarında Şəki Teymurləngin hücumuna məruz qaldı. Şərafəddin Yəzdinin verdiyi məlumata görə, 1386-cı ildə Teymurləngin qoşunları Şəkini qarət etdikdən sonra Qəbələdə düşərgə salaraq, burada uzun müddət qaldılar. Şəki ilə ittifaqda olan Gürcüstana göndərilən cəza dəstələri də Şəkiyə çox ziyan vurdular. Lakin müttəfiqlər Teymurləngə tabe olmaq fikrində deyildilər. Onlar hətta 1397-ci ildən Teymur qoşunlarının mühasirəsində olan Əlincəqalanın müdafiəçilərinin köməyinə gəldilər. Qala divarları yanında 1398-ci ilin qışında baş vermiş döyüşdə Şəki hakimi Seyid Əli Orlat öldürüldü, onu oğlu Seyid Əhməd əvəz etdi.

Rəvayətə görə Şirvanda hökmranlıq edən Şirvanşah I İbrahim Şəkidə kiçik torpaq sahibi olmuş və burada yaşamışdır. 1382-ci ildə Şirvanda Kəsrənilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoymuş üsyanla əlaqədar görkəmli Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu Ağa Bakıxanov yazmışdı: «Şirvanda hökmran olan bir əmir çox zülm edirdi, şirvanlılar birləşib onu öldürdülər. Bu zaman Şeyx İbrahim Dərbəndi ibn Sultan Məhəmməd ibn Keyqubad Şirvanşah, Şirvan şəhərlərindən sayılan Şəkidə yoxsul bir halda əkinçiliklə məşğul olurdu. Şirvanlılar gəlib onu tarlada bir ağacın altında yatmış gördülər. Əyninə şahənə paltar və başına əmmamə qoyaraq, gətirib padşahlıq taxtına oturdular». Şəki hakimi I İbrahmlə birlikdə Qarabağda düşərgə salmış Teymurləngin yanına gedərək onun hakimiyyətini qəbul etdi. Şirvan və Şəki qoşunları 1402-ci ildə Teymurlənglə birlikdə Türkiyə sultanı I Bəyazidlə müharibədə iştirak etdilər. Bu müharibədə I Bəyazid məğlub oldu.

Teymurləngin ölümündən sonra Şəki yenə də müstəqillik qazandı. O, Şirvanşahlar və Gürcü dövləti ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı. Teymurləngin sələflərindən olan Ömər Şirvan, Şəki və s. yerləri tabe etmək cəhdi baş tutmadı. Birləşmiş qüvvələr Kür sahilində Ömər qoşunlarını məğlub etdilər.

I İbrahim teymurilər üzərində qələbədən sonra da Şəki və Gürcüstan hökmdarları ilə ittifaqı möhkəmləndirir və ona başçılıq edirdi. Bu ittifaq Azərbaycanın cənubunda yaranmış Qaraqoyunlu dövlətinin başçısı Qara Yusifin Şirvanı ələ keçirmək cəhdlərinə qarşı yönəlmişdi. Lakin 1412-ci ildə müttəfiq qoşunlar məğlub oldular. Qara Yusifin qoşunları Şirvanı qarət etdi. Şirvanşah I İbrahim, gürcü çarı Konstantin və Şəki hakimi Seyid Əhməd əsir alındılar. I İbrahim və Seyid Əhməd Qara Yusifin vassallığını qəbul etdikdən və külli miqdarda sərəvət verdikdən sonra əsirlikdən azad edildilər. Lakin Qaraqoyunlu dövlətində baş verən daxili çəkişmələrdən istifadə edən Şirvan və Şəki öz istiqlaliliyyətlərini bərpa etdilər.

1441-ci ildən 1551-ci ilə qədər, 110 il müddətində Şəkini Qara Keşişoğlu nəslinə idarə edirdi. Rəvayətə görə alban—xaçpərəst olan Qara Keşişoğlu varlı kənd keşişi idi. Sülalənin əsasını onun oğlu Candar Keşişoğlu qoymuşdu. O, müsəlmanlığı qəbul edərək özünü Əlican adlandırdı. Onun ölümündən sonra 1457-ci ildən başlayaraq Şəki vilayətini oğlu Kutul idarə etmişdi. Kutulu isə oğlu Həsən Sultan əvəz etmişdi.

Şirvanşah Fərrux Yasarın (1462—1502) hakimiyyəti dövründə Şəki hakimi Şah Hüseyn Təbrizə gələrək Ağqoyunlu dövlətinin padşahı Rüstəmdən kömək istədi, ondan təminat aldıqdan sonra Fərrux Yasarın oğlu Şeyxşahi da öz tərəfinə çəkərək Qəbələ mahalını ələ keçirdi. Fərrux Yasar öz vassalı Qəbələ hakimi Əbülfət bəyin köməyinə gəldi. Ağqoyunlu dövləti Şəki hakiminə vəd etdiyi 15 minlik qoşunu göndərdisə də, Fərrux Yasar qoşun başçısı İbrahimi sülhə sövq edərək, Şəki hakimi Şah Hüseyni və öz oğlu Şeyxşahi məğlub etdi. Şeyxşah atası ilə barışdı. Öz müttəfiqlərini itirən Şah Hüseyn yenidən Təbrizə, Rüstəm padşahın yanına və «onun ayaqlarına düşərək» kömək istədi. Lakin Rüstəm padşah onu Urmi gölündə boğdurdu.

XV əsrdə Şəki hakimləri ilə Kaxetiya çarlığı arasında dostluq münasibətləri olmuşdur, lakin bəzən onların arasında toqquşmalar da baş verirdi.

Şəkinin XV əsr iqtisadi və ictimai həyatına dair material çox azdır. Şəki əyalətində kənd təsərrüfatı, xüsusilə ipəkçilik inkişaf etmişdi. Əhalinin etnik tərkibi artıq sabitləşmişdi. Qədim yerli əhalinin - albanların böyük əksəriyyəti Azərbaycan xalqının tərkib komponenti olmuşdu.

XV əsrin sonu — XVI əsrin əvvəlində Cənubi Azərbaycanda Ağqoyunlular dövləti zəiflədi. Bu dövrdə Səfəvilər nəslindən olan Ərdəbil hakimləri xeyli gücləndilər. Onlar, xüsusən də bu nəslin gənc nümayəndəsi İsmayıl Azərbaycana birləşdirərək vahid dövlət yaratmağı öz qarşılarına məqsəd qoydular. Gənc İsmayıl ilk növbədə Şirvanı ələ keçirməyi qərara aldı.

1500-cü ildə Şirvana yürüş edən İsmayıl Səfəvi Kür çayı sahilində Şəki hakimi ilə qarşılaşmalı oldu. Bu döyüşdə Şəki hökmdarı məğlub edilərək geri çəkildi. Səfəvilər dövləti yarandıqdan və I İsmayıl özünü şah elan etdikdən sonra Şəki hakimi Səfəvilərin ali hakimiyyətini qəbul etdi. 1519-cu ildə Şah İsmayılın Təbrizdəki iqamətgahına toplaşmış digər vassal dövlət başçıları içərisində Şəki hakimi də vardı.

1521-ci ildə Kaxetiya çarı Levon (mənbələrdə Ləvənd xan adlandırılır) Şəki üzərinə hücum etdi. Şəki hakimi, bu zaman Naxçıvanda olan Şah İsmayıla müraciət edərək kömək istədi. Səfəvilərin vassallarından olan Kaxetiya çarı Levon şah İsmayılın yanına gələrək günahından keçməsinə xahiş etdi (onunla birlikdə digər gürcü hökmdarları da Şah İsmayılın düşərgəsinə gəldilər). Beləliklə, Şəki Təbriz hökumətinin vassalı olmaq etibarını öz daxili müstəqilliyini saxlaya bildi.

1524-cü ildə Şah İsmayıl Şirvana, oradan isə Şəkiyə gəldi. Şəki hökmdarı Həsən bəy onu böyük təntənə ilə qarşıladı. Şah İsmayıl Şəki ilə Gürcüstan arasındakı yerdə, çox güman ki, indiki Zaqatala tərəfdə ova çıxdı. Bu ovda Şəki əyanları da iştirak edirdilər. Şah İsmayıl Şəkiddən geri qayıdan kimi Levon yenə Şəkiyə basqın etdi. Döyüşdə Şəkililər məğlub oldular və Həsən bəy öldürüldü. Bu hadisə Şah İsmayılın vəfatı ilə bir vaxta düşdü. Şəki xanlarının nəslindən olan Kərim Ağa Fateh bu hadisələri belə təsvir edir: «Həsən Sultan Səfəviyyə şahı Şah İsmayıla qulluq edirdi. Gürcüstan valisinin gücü və qüdrəti çox idi. Amma şah qulluq eləmək səbəbi ilə Həsən Sultana gücü çatmadı. Şah İsmayıl ölən ildə Gürcüstan valisi Levon xan qoşun götürüb gəldi və Həsən Sultan da qoşun ilə onun qabağına gedib dava elədilər. Davada Həsən Sultan öldürüldü. Sonra Şəki vilayətinin böyükləri Həsən Sultanın oğlu Dərviş Məhəmməd xanı özlərinə hakim elədilər».

Həmin dövrdə Səfəvilərin mərkəzi hökuməti ilə Şəki arasında münasibətlər pisləşdi. 1538-ci ildə Səfəvi şahı Təhmasib Şirvanı Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatmaq üçün Şirvana yürüş etdi. Şəki hakimi Buğurt qalasında mühasirədə olan Şirvanşah Şahruxun köməyinə gəldi. «O, qızılbaş ordusuna yaxınlaşdı. Nağara vurulub seypur çalındı, qorqu və sairədən ibarət bir dəstə döyüşə gəldi. Dərviş Məhəmməd xan, qoşunundan bir çoxunu ölümə verdi və heç bir iş görə bilməyib geri qayıtdı». Şirvan Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Şirvanşahların hakimiyyətinə son qoyulduqdan sonra Şəki hakimi İran şahı Təhmasiblə yaxınlaşmağa və beləliklə, öz hakimiyyətini saxlamağa çalışdı. Dərviş Məhəmməd xan 1539-cu ildə Səfəvilərlə qohum oldu. O, Şirvanşah II Xəlilullahın dul qadını, Şah Təhmasibin bacısı Pərixan xanımla evləndi. Lakin Pərixan xanımın vəfatından sonra (1547) Şəki ilə Səfəvilərin münasibətləri yenə pisləşdi. Dərviş Məhəmməd xan öz qardaşının, yəni mərkəzi Səfəvi hökumətinə qarşı çıxış etmiş Əlqas Mirzənin tərəfinə keçdi, ona kömək etmək üçün qardaşı Şahnəzərin başçılığı altında qoşun göndərdi. Əlqas Mirzənin qiyamı yatırıldıqdan sonra 1548-ci ildə Şah Təhmasib xanı cəzalandırmaq üçün Şəkiyə cəza qoşunu göndərdi. Xan Kiş qalasında gizləndi. Səfəvi qoşunları ətraf yerləri xaraba qoyaraq böyük qənimətlə geri qayıtdılar.

1551-ci ildə Şah Təhmasib Şəkinin müstəqilliyinə son qoymağı qərara aldı və böyük qoşunla Şəki tərəfə hərəkət etdi. Ərəş yaxınlığında Səfəvilərin vassalı Kaxetiya çarı Levon da öz dəstəsi ilə Səfəvi qoşunlarına qoşuldu. Dərviş Məhəmməd xan nəinki şahı qarşılamağa çıxdı, hətta şahın dəvətini rədd edərək onun yanına getmədi. Şəkililər Kiş və Gələsən-görəsən qalasında möhkəmləndilər. Şəkililərin bir qismi isə dağ ətəklərini özlərinə sığınacaq etdilər. Dərviş Məhəmməd xan Şəki əyanları ilə birlikdə Gələsən-görəsən qalasında idi. Şah qoşunları üç tərəfdən Şəki üzərinə hücumla keçdilər. Şəkililər sayca çox olan Səfəvi qoşunlarına ciddi

müqavimət göstərdilər. 20 günlük mühasirədən sonra qalabəyi Mahmud bəy müqavimətin mənasız olduğunu görərək təslim oldu və qalanın açarını şaha verdi.

Kiş qalasının məğlub olması xəbərini almış sığınaqlardakı müdafiəçilər də dəstə-dəstə təslim oldular. Vəziyyətin çıxılmazlığını görən Dərviş Məhəmməd xan 400 nəfər atlı ilə Gələsən-görəsən qalasından çıxıb qaçmaq istədi. Lakin Səfəvi qoşunları onun dəstəsini haqlayıb darmadağın etdilər. Dərviş Məhəmməd xan döyüşdə öldürüldü. A. Bakıxanov yazır: «Şah Təhmasib özü hicri 958-ci (1551) ildə Şəki ölkəsini almaq qəsdilə hərəkət etdi. Kaxet valisi Gürcü Levon xan itaət izhar edib, əmrə tabe olmaq qəsdilə Ərəş qəsəbəsində hüzurə gəldi və şahın nəvazişlərinə tabe oldu. Şah tərəfindən Dərviş Məhəmməd xanın adına lütf və mərhəmət müjdəsi verən bir fərman sadir oldu. Lakin o, yerinin möhkəmliyinə arxalanaraq inad göstərməyə başladı. Şəki böyüklərindən bəzisi Kiş qalasına, Dərviş Məhəmməd xan özü isə çox möhkəm və uca olan Gələsən-görəsən qalasına çəkildi. Bir dəstə də Əlburuz dağının ətəyində möhkəm bir yeri özlərinə sığınaq edib vuruşa hazır oldular. Qoruqçibaşı Sevindik bəy, Bədir xan və Şahqulu Sultan Ustacallı bir dəstə qoşunla Kiş qalasını almağa, Kaxet valisi Levon xan və Şirvan hakimi Abdulla xan Gələsən-görəsən qalası üzərinə, möhürdar Şahqulu xəlifə də başqa bir dəstə ilə dağ ətəyindəki sığınağı almağa təyin edildilər.»

A. Bakıxanov hadisələrin şərhinə davam edərək göstərirdi ki, əmirələr mühasirə və qalanı almaq işlərilə məşğul olub, topların zərbi ilə hasar və qalanın bürclərini dağıtdılar. Bu halı görən Kiş qalabəyisi, qılınc və kəfən ilə şahın dərğahına gəldi, qalanın açarlarını təqdim edərək təltif olundu. Hökm və fərmana görə, qalanı dağıdıb hasar və bürclərini yerlə-yeksan etdilər. Bundan sonra, şahın ordusu dağ ətəyindəki sığınaq tərəfə hərəkət etdi. Buranın sakinləri də şahın əzəmətindən qorxuya düşüb əfv və aman istədilər. Dərviş Məhəmməd xan öz əməlidən pəşman olub, bir gecə Gələsən-görəsən qalasından çıxıb qaçdı. İşin tərsliyindən onun yolu Levon və Abdulla xanın ordusunun yanından düşdü. Bu qoşundan bir dəstə Dərviş Məhəmməd xanı təqib edərək ona yetişdi. O, yanında olan 400 nəfərlə müdafiəyə başladı. Adamların hamısı öldürüldü. Dərviş Məhəmməd xan özü Çərəndab Sultan Şamlının mülazimi Kosa Pırqulu ilə əlbəyaxa oldu. Kosa qalib gələrək «onun rəyasət havası ilə dolu olan başını öz padşahının atının ayağı altına, torpaq üzərinə atdı». Şəki ölkəsi tamamilə şahın qüvvət və qüdrət sahibi olan başçıların hakimiyyəti altına keçdi.

Beləliklə, 1551-ci ildə Şəkinin müstəqilliyinə son qoyuldu. O Səfəvilər dövlətinin əyalətinə çevrildi. Bu əyaləti dövlətin göndərdiyi canişinlər idarə edirdi. Dərviş Məhəmməd xan öldürüldükdə, oğlu Baqi bəy hələ uşaq idi. Şah Təhmasib sarayında qulluq edən Hüseyncan adlı bir şəkili Şəki hakimi təyin olundu. «Məlik Hüseyncanın oğlu Məlik Ziyaüddin yüzbaşı, onun oğlu Məlik Əhməd xandır. Bir neçə arxa Şəki mahalında bunlar mülkiyyət sahibləri». Əhməd xan öldükdən sonra isə Şəkiyə başqa nəsiləndən olan Hüseyn Saqi mülkiyyət təyin edildi. Onun nəslə müstəqil Şəki xanlığı yaranana qədər Şəkiddə mülkiyyət olmuşdur.

1578-ci ildə 100 minlik Türkiyə ordusu Lala paşanın komandanlığı ilə Azərbaycana, o cümlədən İsa xanın idarəsi altında olan Şəki mahalına basqın etdi. Bu hücum Şəki mahalının təsərrüfat həyatına çox böyük ziyan vurdu. XVI əsrin 80-ci illərində Şəki hakimi yerli Qara Keşişoğlu nəslindən olan Şahmar xan, 1628-ci ildən Məhəmməd Sultan, 1633-cü ildən isə Aslan Sultan olmuşdu. XVII əsrin 50-ci illərindən, artıq Şəkini Qara Keşişoğlu nəslə deyil, Səfəvilərin təyin etdiyi mülkiyyət idarə edirdi. Bu dövrdə, daha doğrusu 1647-ci ildə Şəkiddə olmuş türk səyyahı Evliya Çələbinin yazdığına görə, Şəkiddə 3000 ev var idi. Əhalisinin sayı 25—30 min nəfər idi. Evliya Çələbi göstərir ki, Şəkinin iki darvazası—Gəncə və Şirvan qapıları var idi. Burada 7 məscid və qala tikilmişdi. O, eyni zamanda Şəkiddə ipəkçiliyin geniş surətdə inkişaf etdiyini də göstərir.

İpəkçilikdən, xüsusən də baramaçılıqdan gələn gəlir şah xəzinəsini çox maraqlandırır. Təsədüfi deyildir ki, Şah Abbas barama üzərinə dövlət inhisarı qoymuşdu, yəni barama yalnız dövlətə satılmalı idi. Lakin Şəki və Şirvan ipəyi Osmanlı Türkiyəsinə də maraqlandırır. 1609—1612-ci illərdə Türkiyə Şəki və Şirvanı zəbt etmək üçün yenidən cəhd göstərdi. Bu cəhd nəticəsiz qalsa da, 1612-ci ildə bağlanan sülh müqaviləsinə görə Səfəvilər hər il Türkiyəyə 100 dəvə yükü Şəki və Şirvan ipəyi verməyi öhdələrinə götürdülər. Sonralar bağlanmış müqavilə ilə veriləsi ipəyin çəkisi 50 dəvə yükünə endirildi.

İsgəndər Münşinin «Tarix ələm-arayi-Abbasi» əsərinə istinad edən tədqiqatçı T. Musəvi göstərir ki, Şah Abbas 1617-ci ildə osmanlılarla üçüncü dəfə sülh bağladıqdan sonra həmin ilin payızında Şəki vilayətinə gəlmiş və 1618-ci ilin yazına qədər burada qalmışdı. Şah Abbasın Şəki hakimliyinə təyin etdiyi cəyirli Məhəmməd Sultan 1629-cu ilə qədər hakim olmuşdu. I Şah Səfi zamanı Şəki hakimliyi Aslan Sultan adlı bir nəfərə tapşırıldı.

Bütün bu dövrdə Şəki əhalisi—şəhər sənətkarları, xüsusilə zəhmətkeş kəndlilər həm İrənin şah hökuməti və onun canişini (mülkiyyət), həm də yerli feodallar tərəfindən istismar olunur, ağır mülkiyyət və vergilər ödəyirdilər. Əhali həddən artıq vergi toplayan, torpaqları zəbt edən Məlik Aslan Sultandan şaha şikayət etdi. 1648-ci ildə isə Şəki camaatı II Şah Abbasa göndərdiyi ərizədə Şəki hakimi Abbasqulu Sultanın özbaşınalığından, əhalini soyumasından gileylənirdi. Camaat bununla kifayətlənməyib vergi verməkdən imtina etdi.

1650-ci ildə Səfəvilər sarayında böyük mövqeyə malik şəkili Davudun qardaşı Səfiqulu Şəki vilayətinə mülkiyyət təyin edildi. Onun 15 illik hakimiyyəti dövründə əhali üzərinə yeni ağır vergilər qoyuldu, 1650—51-ci ilə

aid bir sənəddən görünür ki, bəzi yerlərdə əhali Şəki hakimi Səfiquluya vergi verməkdən imtina edirmiş. İş o yerə çatmışdı ki, İran şahı xüsusi fərmanla Şirvan və Qarabağ bəylərinə vergiləri toplamaqda Səfiquluya kömək etmək göstərişi vermişdi.

1665-ci ildə Şəki Şirvan bəylərbəyinə tabe edilmişdi. Lakin bir qədər sonra hakimiyyətə gəlmiş Şah Süleyman (1667—1694) Allahqulu Sultanı Şəki vilayətinə məlik təyin etdi. Köhnə idarə sistemi bərpa olundu. Əhalinin vəziyyəti pisləşir, istismarın, soyğunçuluğun dərəcəsi durmadan artırdı. XVII əsrin 70-ci illərinin sonunda vəziyyət xüsusilə ağırlaşdı. Zülmkarlığı ilə məşhur olan Məlik Həsənin soyğunçuluğu ucbatından vilayət əhalisinin xeyli hissəsi öz doğma yurdundan Gürcüstana və Qarabağa köçməyə məcbur oldu. Cəzanə gəlmiş əhali Şah Sultan Hüseyinə (1694—1722) şikayət etmiş və Şah, Məlik Həsəni 1701-ci ildə hakimiyyətdən kənar etməyə məcbur olmuşdu. İran hökumətinin təyin etdiyi sonrakı hakimlər (Məhəmməd xan, Əlimərdan bəy) əvvəlki məlik nəslindən idilər. Şah hökumətinin iradəsi ilə canişin olan bu hakimlər yerli feodal zümrəsindən çıxmışdılar və zəhmətkeş əhalinin İran şahları tərəfindən amansız istismarında fəal iştirak edirdilər.

SOSIAL - SİYASİ HƏYAT

ŞƏKİ XANLIĞININ YARANMASI

XVIII əsrin əvvəlində Səfəvi dövləti xeyli zəiflədi. Bu dövrdə feodal ara müharibələri güclənir, feodal hakimlər qənimət xatirinə bir-birinin ölkəsinə basqın edirdilər. Həmin dövrdə yaşamış İsa Həsən Cəlalıyan yazır ki, osmanlılar tərəfindən himayə olunan ərəşli Əli Sultan 1712-ci ildə Şəkiyə hücumlar edir, əhalini soyur, qarətlə məşğul olurdu. Bir qədər sonra, yəni 20-ci illərin əvvəllərində Qazıqumux hakimi Surxay xan Şəkini zəbt etdi.

Nadir xan İran taxtını ələ keçirdikdən sonra Azərbaycanda vəziyyət daha da ağırlaşdı. O, «bir zülmkar kimi» öz xalqına və zəbt etdiyi ölkələrin xalqlarına «elə səfalət gətirdi ki, ondan yaxa qurtarmaq mümkün deyildi»¹. Əhalidən toplanan vergilərin miqdarı hədsiz dərəcədə artdı. Nadir şahın qarətçi siyasəti xalq kütlələrinin və feodal əyanların ciddi müqaviməti ilə rastlaşdı. «Çıxışlar olmayan yerlərə çox az rast gəlmək olardı»². 1735-ci ilin başlanğıcında Şəkiddən 20 km aralı Bilicik kəndində, «Nadir o qədər qəddarlıq və ədalətsizliklə xərac toplamağa başladı ki, əhali onun əleyhinə üsyana qalxdı, Çanikdən, Taladan və başqa yerlərdən köməyə dəstələr çağıraraq ona qarşı hərəkət etdi. Onun sərbazlarının çoxunu qırdı və əmlaklarını ələ keçirdi»³. Nadir şah bu yerlərə cəza dəstələri göndərdi. Onun sərbazları bir çox kəndləri viranəyə döndərdilər, bağları və üzümlükləri məhv etdilər. İranda hakimiyyəti ələ keçirmiş Nadir Əfşar əvvəlcə Əlimərdan bəyi Şəki mahalına məlik təyin etdi. 1737-ci ildə isə Əlimərdan bəyin ölümündən sonra onun qardaşı oğlu Nəcəfqulunu Şəkiyə məlik qoydu.

Bu dövrdə Azərbaycanda və Dağıstanda, o cümlədən Şəkiddə İran hakimiyyətinə qarşı mübarizə gücləndi. Yerli əhali ilə iranlılar arasında tez-tez döyüşlər olurdu. 1739-cu ilin payızında Nadir şah qardaşı İbrahim xanın başçılığı ilə buraya qoşun göndərdi. Bu qoşun Qarabağ, Şirvan və Şəki vilayətlərini keçərək Cara yaxınlaşdı. Şəki və Şirvandan bir çox qaçqınlar da Cara gəlmişdilər və üsyançılara yaxından kömək edirdilər. Canik dağı yaxınlığında, dar bir dərədə baş vermiş döyüşdə İran qoşunu məğlub edildi, İbrahim xan öldürüldü. Bu hadisəni A. Bakıxanov «Gülüstani-İrəm» əsərində belə təsvir edir: «Hicri 1151-ci ildə Nadir şah Hindistan səfərində olduğu zaman Car və Tala ləzgiləri yerlərinin möhkəmliyinə güvənərək üsyan etdilər. Zəhirüddövlə İbrahim xan onları cəzalandırmağa getdi. O, əvvəlcə qalib gəldi, lakin o tayfanın dağ başında səngərlərdə pusquda duran dəstəsi ətrafdan hücumla keçdi. İbrahim xanın qoşununu məğlub etdilər və onlardan bir çoxunu öldürdülər. İbrahim xanın özü də tufəng gülləsi ilə öldürüldü»⁴.

1740-cı ildə Nadir şah Qəni xanın başçılığı altında Azərbaycana cəza dəstəsi göndərdi. Qoşunlar Şəki və Şirvan vilayətlərini qarət etdilər. Lakin amansız cəza tədbirləri əhalinin iradəsini qıra bilmədi. İran hakimiyyətinə qarşı mübarizə davam edirdi. Şəkililərin Nadir şah hakimiyyətinə qarşı mübarizəsinin başında Hacı Çələbi dururdu. Bu hadisəni A. Bakıxanov belə təsvir edir: «Nadir şah Hindistanı fəth etdikdən sonra Əfqanıstana gəldi. Hicri 1152-ci (1740) ildə Nadirabaddan Qəni xan Abdullanı, öz tayfası ilə Türkünstan səfərindən azad edib Şirvana göndərdi. Ona tapşırırdı ki, qış zamanı, Əlbürz dağlarının gediş-gəliş yolları bağlandığı bir zamanda, Car və Tala camaatını cəzalandırsın»⁵. Kosaəhmədli Fətəli xan və Azərbaycanın yeni sərdarı Qırxlı Məhəmmədəli xanı da 15 minlik Xorasan qoşunu ilə bu işə cəlb etdi. O, Gürcüstan hakimlərini də onlara qoşdu. Göründüyü kimi çox böyük qoşun göndərilmişdi. «1741-ci il fevralın 23-də Qanıq çayı yaxınlığında baş vermiş döyüşdə üsyançılar bu böyük qüvvənin qarşısında dura bilmədilər, məğlub oldular. Lakin bu məğlubiyyət onları sındırmadı. Mübarizə davam edirdi»⁶.

Məlik Nəcəfin (Nəcəfqulu) özbaşınalığından təngə gəlmiş Şəki əyanları Nadir şahı şikayət yazdılar. Bu şikayətdə Məlik Nəcəfin vergi toplamaq işində hərisliyindən, zorakılığından danışılır və onun əvəzinə Şəkiyə başqa məlik təyin edilməsi xahiş olunurdu.⁷ Şah yerli əyanlardan bir nəfəri vəkil kimi onun hüzuruna göndərməyi tələb etdi. Şəki əhalisi «şahın əmrinə görə, məşvərət edərlər ki, Hacı Çələbinin ata-babalarında böyüklük var və özü də rəşid və işbilən adamdır. Bunu vəkil eyləyək... Xalq onu vəkil edib padşahın hüzuruna göndərirlər. Şah buna fərman verib, Şəki mahalına vəkil edir ki, Məlik Nəcəf bunsuz rəiyyəyə qulluq həvalə eləməsin»⁸.

¹ С. Г м е л и к. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. ч. III, стб, 1785, səh. 173.

² Е. З е в а к и н. Азербайджан в начале XVIII с. (журнал посланника Воланского. 1715—1718 гг.). Известия. Общества обследования в изучения Азербайджана. № 8, 6-сı buraxılış. В. 1929, səh. 6.

³ Хроника войн Джара в XVIII столетии, Б. 1931, səh. 19.

⁴ А. В а к и х а н о в. Gülüstani-İrəm, В. 1961, səh, 152—153.

⁵ Y e n ə orada, səh. 15.

⁶ А. В а к и х а н о в. Gülüstani-İrəm, Bakı, 1961 səh. 153.

⁷ К э р и м Аға Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi. Bakı, 1958. səh. 15.

⁸ Y e n ə orada, səh. 15 və В. Н. Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948, стр. 117.

«Şəki xanlarının müxtəsər tarixi»nin müəllifi Kərim Ağa Fateh və «Şəki xanları və onların nəsiləri» yazısının müəllifi Hacı Seyid Əbdülhəmid Şəkidi hakimiyyəti ələ keçirmiş, Şəki xanlığının əsasını qoymuş Hacı Çələbi xanın şəcərəsi barəsində məlumat verirlər. Buradan aydın olur ki, Çələbi Qurban oğlu, heç də Şəkinin sınavi rəiyyətlərindən olmayıb, «Tarixi keçmişə nəzər» bölməsində adını çəkdiyimiz orta əsrlər Şəki xanlığının başçısı Dərviş Məhəmməd xanın nəslindəndir.⁹ Onların verdiyi məlumata görə Şəki xanlığı Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatıldıqdan, Dərviş Məhəmməd xanın nəslindən olan şəxslər öləndən sonra Səfəvi şahları bu nəslə mülkiyyətdən kənarlaşdırıb. Məlik Hüseyn-Saqi adlı birisini Şəki məliyi təyin etmişlər. Məlik Nəcəf onun nəslindən idi. Çələbi xanın isə nəslə belədir: «Baqi bəy ki, Dərviş Məhəmməd xanın oğlu idi, onda bəylik olmayıb, onun oğlu Əlican, onun oğlu Əsgər və Əsgərin oğlu Allahverdi, onun oğlu Əlican və Əlicanın iki oğlu olub: biri Qurban və biri Əhməd. Qurbanın oğlu Hacı Çələbi.»¹⁰

Hacı Çələbi Nadir şahın düşərgəsindən vəkil rütbəsində qayıtdıqdan sonra şahın fərmanına əsasən Məlik Nəcəfqulu bütün tədbirlərini onun rizası ilə həyata keçirməli idi. Məlik Nəcəfqulu yaxşı başa düşürdü ki, Şəki camaatı Hacı Çələbiyə xüsusi rəğbət bəslədiyi üçün Nadir şah onu vəkil təyin etmişdir. İran hökmdarı Şəki əhalisinin üsyankarlığından ehtiyat etmiş və bir oxla iki ov ovlamaq—bir tərəfdən əhalini sakitləşdirmək, digər tərəfdən isə Hacı Çələbi kimi nüfuzlu bir şəxsi öz tərəfinə çəkmək istəmiş və Məlik Nəcəfqulunu bunun yolunda qurban vermişdi. Nəcəfqulu başa düşürdü ki, Hacı Çələbi özünü Şəkinin hakimi hesab edib onu tədricən sıxışdıracaq, təkbaşına idarə etməyə çalışacaqdır. Hələ ki bunu açıqcasına etmək istəmir, deməli şah qoşunlarının yaxınlıqda olmasından, şahı qəzəbləndirib şəhəri sərbazların talanına düşər edə biləcəyindən ehtiyat edir. Hacı Çələbinin vəkil təyin edilməsi təlaş keçirən Məlik Nəcəfquludan başqa Şəkidi hamının sevincinə səbəb olmuşdu. Bu, azadlıq hərəkatının qazandığı ilk qələbə demək idi. 1742-ci il may ayının üçüncü cümə günündə bayram əhval-ruhiyyəli Şəki camaatı küçələrə çıxmışdı. Öz məhəllələrində cəmləşmiş Şəki camaatı Kiş çayı sahilindəki düzənliyə, cıdır və çovqan oyunu keçirilən meydana axışırdı. Çoxdandı ki, Şəki belə bir mənzərənin, şadyanalığın şahidi olmamışdı.

Beləliklə, Şəkidi əslində iki hakim var idi: Məlik Nəcəf və vəkil Hacı Çələbi. Qeyd etdik ki, Nadir şah Hacı Çələbinin nüfuzundan istifadə etmək məqsədilə onu Şəki vilayətinin vəkili təyin etdi. Hacı Çələbi isə bundan istifadə edərək xalq arasında daha da şöhrətlənməyə, Məlik Nəcəfin xalqa zülm etməsinin qarşısını alıb onu sıxışdırmağa çalışırdı. Öz vəziyyətinin getdikcə pisləşdiyini görəndə Məlik Nəcəf «bundan ürəyi kinli, ədalətli olub, bəhanə axtarırdı ki, bunu şahın yanında sahibi təqsir eləsin. Neçə vaxt bundan sonra Məlik, şah yanına gedir... şaha ərz edir ki, Çələbi məni qoymur ki, şahın qulluğun rəiyyətə buyuram. Şahın qulluğun tutmurlar. Nə özü qulaq asır, nə xalqı qoyur».¹¹

Nadir şahın tələbi ilə Hacı Çələbi bu zaman Dərbənd yaxınlığında düşərgə salmış şahın hüzuruna gəlir. Şah Hacı Çələbini dara çəkməyi əmr edir. Lakin Hacı Çələbi özünü itirməyərək Məlik Nəcəfin xalqa zülm etməsi və özbaşınalığı haqqında şaha soyuqqanlıqla məlumat verir. «Çələbinin boğazına kəndir salırlar. Bu anda, kəndir boğazında, ərz eləyir ki, başına dönüm, mənim təqsirim nədir, bihəq yerə məni öldürürsən? Şah buyurur ki, məlik deyir: Çələbi qoymur şahın qulluğu əmələ gələ. Ərz eylər ki, sənə fəda olum, məsələn şahdan bir qulluq gəlsə Məlik dörd-beş qulluq da onun üstünə qoyub rəiyyətə həvalə eylər. Mən deyirəm ki, şah məni vəkil edibdir. Razi olmanam ki, şahın rəiyyətini əbəs yerə xarab eləyəsən. Məlik bu səbəbdən xilaf yerə ərz eylər. Rəiyyət padşahın ixtiyarındadır».¹²

Vəzir Mirzə Mehdi xan Hacı Çələbiyə baxaraq şaha tərəf əyildi və yavaşdan dedi:

«— Qibleyi-ələm, tələsmə, mültəfit ol, o sənin əlindədir, nə vaxt istəsən dara çəkdiyə bilərsən. Elə əyyamdır ki, onu öldürmək bizə xeyirli deyil, biləks, təhlükəlidir. Burada dağlarla üz-üzə dayanmışıq. Şirvanda da çaxnaşma var. Öz camaatı arasında çox böyük hörməti olan bu adamı öldürsən, Şəki mahalında da böyük narazılıq baş verər».

Nadir şah vəziri dinləyir, onun söylədiklərinin həqiqət olduğunu başa düşürdü. Sərkərdəlik bacarığı qədər hiyləgər və zəkali olan Nadir şah ölkənin, həmçinin qoşun yeridib aldığı əyalətlərin vəziyyətini yaxşı bilirdi. Lakin Hacı Çələbinin əyilməzliyi, məğrur duruşu onu tərəddüdə salsada, o vəzirlə razılaşmalı oldu və edam əmrini ləğv etdi. Hacı Çələbi yeni fərmanla Şəkiyə vəkil təyin olunur. Hacı Çələbinin igid davranışı Nadir şahı dərin təsir etmiş, onu qorxuya salmışdı. «Şah, gecə fikir eyləyib, öz əmirlərinə buyurur ki, mənim hüzzurumda bir kəsin həddi yoxdur ki, nəfəs çəkə. Şəkili Çələbi nə cürət sahibi varmış ki, boğazında kəndir cürət eləyib bu ərzləri mənə elədi. Heç sözün yanılmadı. Əlbəttə bundan bir xəta əmələ gələcək».¹³

Hacı Çələbi Şəkidi hakimiyyəti ələ almaq üçün fürsət axtarırdı. Nadir şahın canişini Məlik Nəcəf də Hacı Çələbini aradan qaldırmağa çalışırdı. Nəcəfqulun Nadir şahdan aldığı məktub onun əl-qolunu açdı.

⁹ Kərim Ağa Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi. səh. 13—16, 43—44.

¹⁰ Şəki xanlarının tarixindən. Bakı 1958, səh. 15.

¹¹ Kərim Ağa Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi. səh. 15—16.

¹² Kərim Ağa Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi. səh. 15-16.

¹³ Yenə orada, səh. 16.

Nadir şahın adından Məlik Nəcəfçuluya yazılmış məktubu vəzir Mirzə Mehdi xan imzalamışdı. Allahın və peyğəmbərin, onların yer üzündə yeganə nümayəndəsi olan Nadir şahın uzun-uzadı tərifi ilə başlanan məktubdan aydın olurdu ki, yayın ortalarında Nadir şah dağlılara divan tutmaq üçün düşərgəsinə Dərbənd yaxınlığına köçürəcəkdir. Məlik Nəcəfçuluya əmr olunurdu ki, düşərgəyə çoxlu ərzaq göndərsin. Eyni zamanda Nəcəfçulu öz qızını Nadir şahın düşərgəsinə, hərəmxanaya gətirməli idi.

Nadir şahın adından gəlmiş məktub Məlik Nəcəfçulunun kefini xeyli durultmuşdu. O artıq özünü şahın qayınatası hesab edir və qızı İran mələkəsi olandan sonra şah sarayında yüksək mövqə tutacağına, məxsuşçu, üsyankar Şəki camaatından uzaqlaşacağına sevinirdi. Bununla belə o, şəkililərdən, ilk növbədə Hacı Çələbidən intiqam almaq fikrində idi. O, Hacı Çələbilə məsləhətləşmədən, onunla hesablaşmadan, şahın düşərgəyə çoxlu ərzaq gətirmək tələbini bəhanə edib, müəyyən etdiyi əlavə vergiləri nəyin bahasına olursa-olsun toplamağı qət edərək xəzinədarla sərbəzbaşına bu işə başlamışdı. Hacı Çələbi ilə məsləhətləşmədən bu işi görməyin nə ilə nəticələnmə biləcəyini başa düşən xəzinədar, onunla məsləhətləşməyi Məlik Nəcəfçuluya tövsiyə etdisə də, bunun nəticəsi olmadı. Əhalinin soyulması, qarət olunması başlandı. Məlik Nəcəfçulu yenə şahı Hacı Çələbidən şikayət yazdı. Şah Hacı Çələbini öz hüzuruna çağırırdı, Hacı Çələbi yaxşı başa düşürdü ki, bu dəfə Nadir şah onu sağ buraxmayacaq. O, Şəki əyanları ilə məsləhətləşdikdən sonra Məlik Nəcəfçulunu öldürdü.

Məlik Nəcəfçulu öldürüldükdən sonra Nadir şah 1740-cı il noyabrın 23-də verdiyi fərmanla onun qardaşı oğlu Məlik Cəfəri Şəki mahalının məliyi təyin etmişdi.¹⁴

Hacı Çələbi yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Şəkidə hakimiyyəti ələ almağa girişdi, İranın daxili siyasi vəziyyəti buna şərait yaratdı. Belə ki, Nadir şahın 1741 — 1742-ci illərdə Dağıstana yürüşü müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdı. Bundan başqa Türkiyənin qoşunları da İran sərhəddi üçün təhlükə yaratdığından Nadir şah sərhədlərin müdafiəsini zəiflədərək üsyanları yatırmaq üçün qoşun göndərməyə ehtiyat edirdi.

Şirvanda və Gürcüstanda baş verən hadisələr də Hacı Çələbi xana öz qarşısına qoyduğu məqsədə— Şəkinin müstəqilliyini əldə etməyə şərait yaradırdı.

Gürcüstanda Knyaz Amilaxvarinin başçılığı altında birləşmiş feodallar Türkiyə və Şirvanda baş qaldırmış Səfi Mirzə ilə birgə Nadir şah əleyhinə qalxdılar. Şirvanda isə, adını çəkdiyimiz, özünü Şah Hüseynin varisi elan etmiş Səfi Mirzə (ədəbiyyatda o Səm Mirzə də adlandırılır) 1743-cü ilin ikinci yarısında İran hakimiyyətinə qarşı çıxdı. O, Türkiyə və dağstanlı Surxay xanın oğlu Məhəmmədlə əlaqə saxlayırdı.

Hacı Çələbi qüvvələri Gələsən-görəsən qalasında yerləşdirdi. Bu qala Şəki şəhərindən 8 km aralı, Kiş kəndi yaxınlığında olan sıldırım qayalı yerdə idi. Nadirin hücumu zamanı düz yerdə onunla bacara bilməyəcəyini dərk edən Hacı Çələbi xan həmin yerə sığınaraq müqavimət göstərməyi qərara aldı. İ. L. Seqalın verdiyi məlumatlara görə Nadir şah Hacı Çələbi xana divan tutmaq məqsədilə öz qoşunları ilə gəlmiş və Hacı Çələbi xana məktub yazaraq təbə olmasını tələb etmiş, əks təqdirdə dağlara qalxaraq müdafiəçilərin hamısını qıracağını bildirmişdi. Hacı Çələbi xan isə cavabında yazmışdı: «gələrsən-görərsən». Lakin qalanın adının həmin cavabdan yaranması haqda geniş yayılmış fikir əsaslı deyildir.

1743-cü ilin sonu—1744-cü ilin əvvəlində artıq müstəqil Şəki xanlığı yaranmış oldu. Müstəqil, yəni İran şahlarına təbə olmayan xanlığın yaranması əslində Azərbaycanın siyasi suverenliyinin və dövlət ənənələrinin bərpa olunması demək idi. Əlbəttə, ölkənin milli azadlığının əsas amili xalqın inadkar mübarizəsi olmuşdur. Bu dövrdə azadlıq üsyanları bütün Azərbaycanı, xüsusilə Təbrizi, Ərdəbili, Şirvanı və Şəkini bürümüşdü. Sözünlə əsl mənada xalq azadlıq hərəkatı başlanmışdı. Bu xalq üsyanlarının ən böyüklərindən biri yenə 1743-cü ildə Şirvanda Nadir şah hakimiyyətinə qarşı baş vermişdi. A. Bakıxanov yazır ki, «Nuxulu Hacı Çələbi Qurban oğlu istiqlalıyyət bayrağı qaldıraraq, Şəki, Ərəş və Qəbələ mahallarını özünə təbə etdi».

Bu zaman ümumiyyətlə Zaqafqaziyada azadlıq hərəkatı geniş vüsət almışdı. Belə ki, Gürcüstan əhalisi yerli feodalların iştirakı ilə Nadir şahı və onun tərəfdarlarına qarşı silahlı çıxış təşkil etdi. Nadir şah Şirvanda və Gürcüstanda baş vermiş üsyanları çox çətinliklə də olsa yatıra bildi, lakin Gələsən-görəsən qalasında mövqə tutmuş Şəki üsyançıların iradəsini qıra bilmədi. 1744-cü ildə «Şah qoşun göndərib, gəlib Daşbulaq kəndinin yanında Kotandüzü deyərlər, orada ordunu qoyub, bir para zübdə (seçmə) qoşun götürüb Gələsən-görəsən tərəfinə gedər. Çox dava elərlər, hər iki tərəfdən çox adam ölür. Hətta şahın qabağında pişxidməti qurarlar. Şahın ümarələri ərz elərlər ki, sənə fəda olaq bir para ac, bimənfəət adamlardan ötrü qoşunu nə hacət qırdırırsan. Sonra şah qəbul edib, qayıdıb ordusunda bir para vaxt dəkləşib (əyləşib) sonra gedib, o biri ildə genə gəldi.

Xülasəyi-kəlam üç il Hacı Çələbi Şəki əhli ilə Gələsən-görəsəndə oturub, çox aclıq və tənqlik çəkibdilər. Sonra şah çıxıb gedib. Bunlar da Noxuya düşübdürlər».¹⁵

Hacı Çələbinin adamları gecələr qaladan çıxaraq meşə ilə şah qoşunlarına yaxınlaşır, atəş açır, onlara rahatlıq vermirdilər. Car-balakənlilərin şəkililərə köməyə gəlməsi onların cəsarətini daha da artırmış, Nadir şah

¹⁴ Şəki xanlığının tarixindən, B. 1958, səh. 67—68.

¹⁵ K ə r i m Ağə Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi, səh. 117.

qoşunlarının ciddi tələfatına səbəb olmuşdu. Nadir şah geri çəkilməyə məcbur olmuş, hətta geri çəkilərkən ölümdən güclə yaxa qurtara bilmişdi. Şəki döyüşçüləri ilə şah qoşunu arasında gedən qısamüddətli vuruşmada şah əsgərlərindən 500 nəfər öldürülmüş və xeyli adam yaralanmışdı. Yerli döyüşçülərin əlinə şah əsgərlərinin qoyub qaçdıqları çoxlu qənimət yüklü atlar keçmişdi.

Məğlub olmuş Nadir şah Bərdəyə çəkildi. Ərzaq çətinliyi çəkən Nadir əhalini soyur, son tikəsini əlindən alırdı. O, 1744-cü ilin dekabrında Dərbəndə hərəkət etdi. Lakin burada da müvəffəqiyyətsizliyə uğrayaraq, 1745-ci ilin yanvarında Bərdəyə qayıtdı və həmin ilin fevralında yenə Şəki üzərinə yürüş etdi. Nadir şah irəlilədikcə yol boyu meşələri qırır, partizan müharibəsi aparan dəstələri məhv etməyə çalışırdı. Nadir Hacı Çələbiyə hədiyyələr göndərərək təslim olmağı təklif etdi, lakin xalqın əzminə arxalanan Hacı Çələbi şahın tələbini rədd etdi. Nadir şah qalanın müdafiəçilərini aclığa düçar etməyə diz çökdürməyə çalışdı. Bu da kömək eləmədi. 1745-ci ilin mayında İran qoşunları, qala ətrafında qarnizon qoyaraq Şəkini tərk etdilər. Onlar yolları üstündə olan bütün kəndləri, yaşayış məntəqələrini talan edib viranəyə döndərdilər.¹⁶

Qala müdafiəçiləri 1746-cı ilin martına qədər qarnizona qarşı sinə gərə bildilər. Ərzaq çatışmazlığı, aclığın başlanması Çələbi xanı güzəştə getməyə, Nadir şahın təklifinə razı olub, üzde də olsa onun hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur etdi.

Azərbaycan xanlıqlarının tarixinə həsr edilmiş tədqiqatlarda (bu tədqiqatlar «giriş» hissəsindən göründüyü kimi belə tədqiqatlar az olmamışdır) nədənsə Nadir şahın 1746-cı il yanvarın 31-də verdiyi fərman nəzərdən qaçırılmışdır. Bu fərmandan göründüyü kimi Çələbi xan özünü xan elan etdikdən sonra Məlik Cəfər hələ də Şəki mahalında məlik olaraq qalırdı və Çələbi xan Nadir şaha müraciət edərək bağışlanmasını xahiş etmişdi. Nadir şah onu bağışlayaraq Məlik Cəfərlə birlikdə nəinki Şəki mahalında, hətta Şirvana gedib, orada da qayda-qanuna əməl olunmasına nəzarət etməyi tapşırırmışdı.¹⁷

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Hacı Çələbi Nadir şahın basqınlarının qarşısını almaq üçün diplomatik addım atmış, Nadir şaha tabe olduğunu bildirməyə məcbur olmuşdu. Ancaq Hacı Çələbinin başçılıq etdiyi Şəki əhalisi hər cür əziyyətə dözərək İran əsarətinə qarşı mərdliklə mübarizə aparmışdı.

1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsi ilə, onsuz da dağılmaq həddində olan İran dövləti parçalandı. İran əsarəti altında olan Azərbaycan müstəqilləşdi. Azərbaycan ərazisində hələ 1743-cü ildə yaradılmış Şəki xanlığı tam müstəqilləşdi, bundan əlavə Qarabağ, Quba, Gəncə, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Dərbənd, Salyan, Talış, Təbriz, Marağa, Maku, Xoy xanlıqları, İlisu, Qutqaşen, Qəbələ, Ərəş, Qazax, Şəmsəddil sultanlıqları yarandı. Sultanlıqlar bu və ya digər xanlıqdan yarımasılı vəziyyətdə idilər. Xanlıqların hər biri müstəqil dövlət idi. Beləliklə, uzun müddətli fasilədən sonra Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini əldə etdi. Doğrudur, xanlıqların yaranması ilə Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü itirdi. Xanlıqlar arasında tez-tez ara müharibələri baş verir, bu isə əhaliyə çox baha otururdu. Buna baxmayaraq, şübhəsiz ki, xanlıqların yaranması Azərbaycan xalqının tarixində çox mühüm hadisə idi. Cəsarətlə demək olar ki, xanlıqların yaranması dövründə onların arasında Şəki xanlığı ən qüdrətli idi və təsadüfi deyildir ki, Şəki xanı Hacı Çələbi xan bütün Azərbaycanı öz xanlığı ətrafında vahid dövlətdə birləşdirməyə çalışırdı.

2. Xanlığın inzibati quruluşu

Şəki xanlığının ərazisi şimal-qərbdə Dağıstan və İlisu sultanlığı, şimal-şərqdə Quba xanlığı, Şərqdə Şamaxı xanlığı, qərbdə Gürcüstan və cənubda Qarabağ xanlığı ilə həmsərhəd idi. Qutqaşen, Ərəş və Qəbələ sultanlıqları Şəki xanlığından asılı idi. Mənbələrdə qeyd olunur ki, «Ərəş və Qəbələ mahalları» Hacı Çələbiyə «tabe idi».¹⁸

Şəki xanlığının mərkəzi şəhəri Şəki idi. 1772-ci ildə Kiş çayının daşması nəticəsində qədim Şəki şəhəri demək olar tamamilə məhv olmuş, şəhər əhalisinin bir qismi tələfata uğramış, bir qismi başqa yerlərə köçüb getmiş, bir qismi isə indiki şəhərin yerləşdiyi ərazidə məskən salmışdı.¹⁹

Şəki şəhərinə üz vermiş fəlakət hətta XIX əsr mətbuatının da diqqətini cəlb edirdi. «Kavkaz» qəzeti yazırdı: «Dərədən böyük sürətlə çıxan Kiş çayının daşması nəticəsində Nuxa yerlə-yeksan oldu, yaşayış evləri və zəngin ipəkçilik bağları əvəzinə böyük daş səhrası əmələ gəldi, minlərlə adam qudurmuş selin qurbanı oldu. O vaxtdan nuxalılar dərənin şərqində olan dağ ətəklərinə köçdülər və indiki Nuxanı saldılar».²⁰

Şəki şəhəri 1765-ci ilə qədər orta əsr şəhərləri kimi qala divarları ilə əhatə olunmamışdı. Ona görə də düşmən hücumu zamanı əhali «Gələsən-görəsən» qalasına çəkilirdi. 1765-ci ildə isə şəhər qala hasarları ilə əhatə olundu.²¹ Şəhərin iki darvazası var idi. 1772-ci il fəlakətdən sonra yeni yerdə dirçələn şəhər də qala divarı

¹⁶ Rusiya MDHTA, f. 2P. Siy. 1/47. iş 6, vər. 26.

¹⁷ Şəki xanlığının tarixindən, B, 1958, səh. 68.

¹⁸ Azərb. MDHTA, Hərbi dairə rəisi fondu, iş 14, vər. 413.

¹⁹ Г а с и Абдуллаев. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношение с Россией, с. 127.

²⁰ «Kavkaz» qəzeti, 15 iyun 1846-cı il.

²¹ Краткий исторический очерк городов Закавказского края, Кавказский календарь на 1846 года, стр. 51.

ilə əhatə olunmuşdu. Bundan başqa burada daha iki istehkam-qala tikildi: şəhərin kənarındakı qala və şəhərdəki Məhəmməd Həsən xan qalası. İkinci qalada Xan sarayı yerləşirdi. Həmin qalaya saxsı borularla su kəməri çəkilmişdi.²² Bundan başqa qalada iki su quyusu var idi. Şəkidən aralı hündür yerdə qüllələr tikildi. Bu qüllələrdə keşikçilər yerləşir və düşmənin gəlməsini od yandırmaqla xəbər verirdilər.

Azərbaycan ərazisində yaranmış başqa xanlıqlarla bərabər Şəki xanlığı da xanın qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olduğu feodal mütləqiyyət üsuli-idarəsi idi. A. Bakıxanov yazırdı ki, «Xan monqol sözü olub, hakim, çarlıq eləyən şəxs deməkdir». Xanlığın xarici münasibətlər məsələlərini xan həll edirdi. Xanın həm qanun vermək və onu icra etmək, həm də məhkəmə hüququ var idi. Şəki xanı Məhəmməd Həsən xanın hakimiyyəti dövründə «Dəstur ül-əməl» adlanan qanunlar külliyyatı tərtib edilmişdi. Təəssüf ki, bu qanunlar külliyyatının əslisi bizim günlərə gəlib çıxmamışdır. Xan ölüm hökmü verə bilər və ya ölüm hökmü verilmiş adamı bağışlaya bilərdi. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda səyahətdə olmuş İ. Berezin yazır ki, xan heç kimdən soruşmadan və heç kimə hesabat vermədən mövqeyindən asılı olmayaraq kimi istəsə qətl edə və ya bağışlaya bilərdi.²³

Xan hakim feodal sinfinin mənafeyini müdafiə edirdi. Xanın yanında xüsusi divan var idi. Məşvərətçi orqan olan divanın üzvləri xanın yaxın adamlarından, sultanlardan və bəylərdən ibarət idi. Müharibə, sülh, vergi qoymaq və s. mühüm məsələlərin həlli üçün xan divanla məsləhətləşirdi. Xan və divan çıxarıqları hökmlərdə yerli adət-ənənəyə və şəriətə riayət edirdilər. Divanda müəyyən məsələni həll etmək lazım gəldikdə xan qabaqcadan öz qərarını bildirir, divan üzvləri başlarını tərpətməklə razı olduqlarını bildirirdilər. Divanda olan baş dini xadim həmin an ayağa durub fitva verməli, xana dua etməli idi. Fitva qurtaran kimi divan üzvlərinin hamısı ayağa durub xana təzim etməli idilər. Xan divan yığıncağında olan üzvlərinə qonaqlıq düzəldirdi. Bəzi hallarda xan ölüm cəzası, əmlakın müsadirəsi barədə hökm edir, sonra bu məsələləri formal olaraq divanın təsdiqinə verirdi.

Xandan sonra ən nüfuzlu dövlət xadimi vəzir idi. O, xanın ən yaxın köməkçisi hesab olunurdu. Maliyyə işlərinə baxan sərkəri-ali, xanın şəxsi təsərrüfatını idarə edən eşikağası, xan xəzinəsinin məxaric işlərinə baxan sanduxtarağası, xan anbarlarında taxıl və digər ehtiyatlara nəzarət edən anbardarağası xanlıqda yüksək mənəbli məmurlar idilər. Bundan başqa xan sarayında xeyli kiçik xidmət məmurları var idi. Bütün bu vəzifə sahiblərinə ya idarə olunmaq üçün kəndlər, yaxud rəncbərlər paylanır, yaxud da rəiyyətdən və şəhər sənətkarlarından vergi toplamaq hüququ verilirdi. Xan xəzinəsi üçün isə vergiləri xan məmurları-sərkərlər toplayırdılar. Onlara mahal naibləri və kətxudalar kömək edirdilər. Sərkərlər gördükləri işi görə topladıqları vergilərin bir qismini alırdılar. Şəki xanlığında maliyyə işləri xeyli inkişaf etmişdi və sərkəri-ali ilə yanaşı xanın özü də maliyyə işləri ilə məşğul olurdu.

Şəki xanlığının ərazisi 8 mahala bölünmüşdü: Şəki, Xaçmaz, Qutqaşen, Ərəş, Padar, Ağdaş, Alpaut və Göynük mahalları. Onları xan tərəfindən təyin olunmuş iri feodallar—mahal naibləri idarə edirdilər. Naiblər vergi və mükəlləfiyyətlərin ayrı-ayrı kəndlər üzrə bölünməsi, mahal sərvətlərinin mühafizəsi, mübahisə doğuran dövlət məsələlərinin həlli, məhkəmə hökmünün icra edilməsi, xan üçün qoşun dəstələri yaratmaq və bu dəstələri ərzaqla təmin etmək və s. işlərə nəzarət edirdilər. Mahal naibi vəzifəsi çox vaxt irsi xarakter alırdı. Bu vəzifənin atadan oğula keçməsi xanın razılığı ilə həyata keçirilirdi. Mahal naibləri özlərini mahalın tam hüquqlu sahibi hesab edirdilər.

Mahal naibləri məvacib almırdılar, bunun müqabilində onlar mahaldan gələn gəlirin 1/10 hissəsini götürürdülər. Bundan başqa onlara nöqərlər verilirdi. Bu barədə ilk qaynaqlarda da məlumat verilir: «Məmurlar, naiblər yaxud xanların təyin etdikləri canişinlər... maaş almırdılar, onlar kəndlərdən daxil olan gəlirlərlə və xanın ayırdığı məbləğ, yaxud ərzaqla kifayətlənirdilər».²⁴ Bundan başqa mahalın camaatı taxılı yığmaq və döyməkdə mahal naibinin rəncbərlərinə kömək etməli, naibin təşkil etdiyi toyların hər biri üçün toy payı verməli, onun qonaqlarına qonaq payı və s. verməli idilər. Mahal camaatının arasında nifaq yarandıqda, naib onları barışdıracağı təqdirdə hər iki tərəf ona müəyyən məbləğ verməli idi. Barışıq mümkün olmadıqda və təqsirkar müəyyən edildikdə həmin məbləği təqsirkar tərəf ödəməli idi. Varlanmaq hərisi olan mahal naibləri kəndliləri qarət edir, müəyyən olunmuş vergiləri artıqlaması ilə yığırdılar: «Xan mahal naibini öz yanına çağıraraq kəndlilərdən 500, 1000 və daha çox çervon toplamağı əmr etdikdə, mahal naibləri xanın göstərdiyi məbləği iki qat edir və yarısını özünə götürürdü. Bundan başqa xan onun tapşırığına dəqiq əməl etdiyinə görə onlara müəyyən məbləğ ayırırdı».²⁵

Hər mahalın tərkibinə bir neçə kənd daxil idi. Bu kəndləri yüzbaşılar və ya kətxudalar idarə edirdilər. Kətxuda vəzifəsi də irsi olduğundan, onlar özlərini kəndin ağası hesab edirdilər. Kətxudalar maaş almaz, topladıqları verginin müəyyən hissəsini özlərinə götürürdülər.

²² С. Г. О в е н е с о в. Старинные водопроводы в Нухе. Известия об-ва обслед. изучения Азербайджана, 1926, № 6, стр. 126—136.

²³ И. Б е р е з и н. Путешествие по Востоку, II hissə, Kazan, 1850, səh. 45.

²⁴ Rusiya MDHTA, f. VUA, iş 18474, II hissə, vər. 14.

²⁵ АКАК, VII cild, sənəd 412, səh. 463.

Şəhər kələntər tərəfindən idarə olunurdu. Şəhərin idarə aparatına kələntərdən başqa qalabəyi — şəhər qalasının komendantı, əsasbaşı adlanan polis idarəsi başçısı, bazara nəzarət edən başçı və məhəllə başçıları daxil idilər.²⁶ Şəhər darvazalarının açarlarını özündə saxlayan qalabəyi darvazaların və xan sarayının müdafiəsi ilə məşğul olmalı idi. Onun sərəncamında xüsusi mühafizə dəstələri var idi. Şəki şəhərində polis də mühüm rol oynayırdı. Şəhərdə iki polis idarəsi var idi. Onlardan biri şəhərdə qayda-qanunun riayət olunmasına nəzarət edir, ikincisi isə şəhər bazarında olub, orda nizam-intizama nəzarət edir, bazar mükəlləfiyyətlərinin toplanmasında iştirak edirdi. Birinci polis idarəsinə əsasbaşı, ikinciyə isə bazar darğası başçılıq edirdi.

Bilavasitə xanın nəzarəti altında olub kələntər tərəfindən idarə olunan Şəki şəhəri bir neçə inzibati məhəlləyə bölünürdü. Hər məhəllədə məhəlləbaşı var idi. Onun başlıca vəzifəsi vergiləri vaxtında toplamaq idi. Hər məhəllənin öz darğası və yüzbaşısı var idi. Azərbaycanın başqa xanlıqlarında olduğu kimi Şəki xanlığında üç məhkəmə orqanı: divan, şəriət və əsnaf məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Divan məhkəməsində dövlət əhəmiyyətli və xüsusilə mühüm cinayət məsələlərinə baxılırdı. Şəriət məhkəməsi vərəsəlik hüququ, əmlak bölgüsü, müxtəlif məişət mübahisələri məsələlərinə baxır, kəbin kəsir və s. məsələləri həll edirdi. Axund və mollalardan ibarət olan bu məhkəmələr öz işlərində bu və ya başqa məsələyə baxarkən, rəsmən Quranı və şəriəti əsas götürürdülər. Məhkəmələrdə özbaşınalıq hökm sürür, hökmlərin çıxarılmasında xanın göstərişləri həlledici rol oynayırdı.²⁷ Əsnaf məhkəmələri ustalar, usta köməkçiləri və şagirdlər arasında baş verən mübahisələri həll edir, sex nizamnaməsini pozanları cərimə edir, əhalinin sənətkarlardan narazılıqlarını dinləyir, həll edir və s. Əsnaf məhkəməsinin hökmündən narazı olanlar şəriət məhkəməsinə müraciət edə bilərdilər. Əsnaf məhkəməsinə müxtəlif sexlərdən olan ağsaqqallar daxil idilər.

Xanlığın daxili və xarici təhlükəsizliyini təmin etmək üçün silahlı qüvvələr var idi. Bu silahlı qüvvələrə- qoşuna xan özü başçılıq edirdi. Xan qoşunlarının əsasını maaflar təşkil edirdilər. Şəki xanlığında qoşunların sayı 10.000 nəfərə çatırdı²⁸ və Azərbaycan xanlıqları içərisində birinci yeri tuturdu.

Şəki xanlığında pul kəsmək üçün zərbcxana və silah emalatxanaları var idi. Belə zərbcxanalar başqa xanlıqlarda da var idi və onlarda kəsilmiş pulların qiymətləri müxtəlif idi. XVIII əsrin sonlarında Şəki xanlığının əhalisinin sayı 90.000 nəfərə, şəhər əhalisinin sayı isə 6000-ə çatırdı.

3. Xanlığın ictimai-siyasi vəziyyəti

1747-ci ildə Nadir şah öldürüldükdən sonra Hacı Çələbi xan qarşısına qoyduğu vəzifələri həyata keçirmək imkanı tapdı. Lakin İranda hakimiyyəti Əmir Aslan xan adlı birisinin zəbt etməsi bu işi bir qədər ləngitdi. Əmir Aslan xan Azərbaycanda yaradılmış xanlıqları özünə tabe etməyə girişdi. Qarabağ xanı əhalini qırğına verməmək üçün Əmir Aslan xanın hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur oldu. Hacı Çələbi xan isə ona rədd cavabı verdi və qoşununun qarşısına böyük oğlu Həsən ağanın başçılığı altında qoşun göndərdi. Doğrudur, döyüşdə Həsən ağa öldürüldü, lakin Əmir Aslan xan Şəkini tuta bilmədi.²⁹ Hacı Çələbi xan vəziyyəti əlverişli hesab edərək böyük qoşunla Təbrizə qədər hərəkət etdisə də, Əmir Aslan xan onu geri oturtdu.

Azərbaycan torpaqlarını öz xanlığı ətrafında birləşdirmək istəyən Hacı Çələbi xan bu işə Cardan başladı. 1750-ci ilin yazında Hacı Çələbi xan Gürcü çarı İrakli ilə ittifaqa girərək Car üzərinə yeridi. Lakin tezliklə Hacı Çələbi xana məlum oldu ki, İrakli nəinki Şamaxı və Gəncə xanlıqlarını, hətta Şəki xanlığını özünə tabe etmək istəyir. Ona görə də «Hacı Çələbi Teymuraza qarşı çıxdı, dağstanlılarla və carlılarla birləşərək Teymurazın üzərinə hücumu keçib onun qoşunlarını darmadağın etdi».³⁰

Hacı Çələbi xanın Gürcüstan, Kartli — Kaxeti çarlığı ilə münasibətləri hər iki tərəfin, xüsusilə Gürcü çarlarının ikibaşlı siyasəti nəticəsində həmişə eyni cür olmamışdır. Məsələ burasındadır ki, Gürcü çarlarının, xüsusən II İraklinin iddiaları çox böyük idi. O, nəinki təkcə Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək, hətta İrana qədər gedib, orada qanun-qayda yaratmaq fikrində idi.³¹ İrakli Hacı Çələbi xanın simasında özünün potensial rəqibini görürdü. Gürcü çarları hesab edirdilər ki, Azərbaycan xanları da Hacı Çələbinin güclənməsindən qorxurlar və buna görə də gürcü çarları ilə Çələbi xanın toqquşmasında onlara kömək edəcəklər. Bununla belə Kartli—Kaxeti çarlarının Hacı Çələbi xanla münasibətləri normal olan vaxtlar da olurdu. Gürcü müəlliflərindən biri qeyd edir ki, 1750-ci ilin əvvəllərində Teymuraz öz oğlu II İrakliyə toy edərəkən Gəncə, İrəvan xanları ilə yanaşı Hacı Çələbi xanı da dəvət etmişdi. Hacı Çələbi xan bu dəvəti qəbul etdi, ancaq müəyyən səbəblər

²⁶ А. Ш. М и л ь м а н. Политический строб Азербайджана в XIX начале XX веков. Б, 1966, сәһ. 45.

²⁷ А. М и л ь м а н. Политический строй Азербайджана в XIX—начале XX веков, стр. 44—47.

²⁸ Б у т к о в П. Г. Сведения о Кубинском и Дербендском владениях... сәһ. 210.

²⁹ И. Л. С е г а л ь. Елизаветпольская губерния. Тифлис, 1912, сәһ. 5.

³⁰ Р. Q. В у т к о в. Göstərilən əsəri, I hissə, сәһ. 238.

³¹ К. К и к а д з е. II. İrakli, T, 1941, Bax: Ş. P. Həmidova. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan—Gürcüstan münasibətləri tarixindən, сәһ. 39.

üzündən Tiflisə gedə bilmədi, öz əvəzinə Şəkinin adlı-sanlı adamlarından biri olan qardaşı oğlunu qiymətli hədiyyələrlə göndərdi.³²

Hacı Çələbi Qarabağ ərazisini də Şəki xanlığına qatmaq istəyirdi. O, Qarabağın bir hissəsini ələ keçirdisə də, tam ərazini tuta bilmədi. Cardan Qarabağa gəlmiş Pənah xan Hacı Çələbiyə müqavimət göstərdi. Hacı Çələbi xan Şamaxı xanı ilə birlikdə Qarabağa hücum etdi, Bayat qalasını bir aydan artıq mühasirədə saxladı. Lakin müttəfiqlər bu müharibədə qələbə qazanmadılar.³³

Məğlubiyyətdən sonra Kürün o biri tayına çəkilmiş Hacı Çələbi xan məyusluqla demişdi: «Pənahəli özünü xan elan etmişdi, mən isə öz məğlubiyyətimlə onun xanlığını təsdiq etdim».³⁴ Lakin Hacı Çələbi öz planlarından əl çəkmir, Qarabağ məlikləri ilə danışıq aparırdı. Öz növbəsində Qarabağ hakimi Pənah xan təbrizli Əmir Aslan xan ilə ittifaq bağladı. Çələbi xan isə arxasını bərkitmək məqsədilə oğlu Ağakəşi bəyi qazıqumuqlu Məhəmməd Həsən xanın qızına evləndirdi, daha sonra Çələbi xan müstəqilliyə meyl edən Qəbələ və Ərəş sultanlıqlarını tabe vəziyyətə saldı.³⁵

Beləliklə, Şəki xanlığı bu dövrdə Azərbaycan xanlıqları içərisində güclü feodal dövləti oldu. Çələbi xan Şəkiddə məscid, mədrəsə, hamam və s. ictimai binalar tikdirdi, vergi sistemini nizama saldı. O, təkcə Şəkinin deyil, ümumiyyətlə Azərbaycanın tarixi abidələri ilə maraqlanırdı. XIX əsrin ortalarında erməni arxiyepiskopu Sərkis Calalyan qeyd edir ki, Hacı Çələbi xan Şamaxı yaxınlığındakı Güllüstan qalasının, onun saraylarının və başqa tikililərinin təsvirini tərtib etmişdi. Azərbaycanın tarixi abidələrinə bu maraq, «XVIII əsr Azərbaycan tarixi öçerkləri» müəllifinin bircə düzgün müəyyən etdiyi kimi, Hacı Çələbi xanın siyasi marağı ilə bağlı idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Hacı Çələbi xan Şirvana da hakim olmaq, daha doğrusu, Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətdə birləşdirmək istəyirdi. Təsədüfi deyildir ki, Şəkiddə tikdirdiyi məsciddə mərmər üzərində Çələbi xan özünə belə bir titul həkk etdirmişdi: «Şəki hakimi, Şirvan əmiri (hökmdarı) Hacı Çələbi Sultan Qurban oğlu. Tarixi—1162-ci il hicri 1748—1749-cu il».³⁶

Lakin bu məqsəd yolunda Çələbi xan istismarçı hakim feodal sinfinin başqa nümayəndələri kimi sırf feodal vasitə və üsullarına əl atırdı. Bu mübarizə feodal ara qovğaları və çəkişmələri üçün meydan açır, bu isə ölkənin təsərrüfat həyatına, inkişafına xeyli ziyan vururdu.

Şəki xanlığının güclənməsi, onun Gəncə və s. qərb torpaqları uğrunda mübarizəsi Azərbaycanın digər xanlıqlarını, xüsusən Qarabağ xanlığını, həmçinin Kartli və Kaxeti çarlarını ciddi narahat edirdi. Şah hakimiyyəti uğrunda mübarizə şəraitində İranın zəifləməsindən istifadə edən Kartli çarı Teymuraz Gəncəni və hətta Qarabağı tutmağa çalışırdı. Teymuraz və onun oğlu, Kaxeti çarı İrakli əvvəlcə Car vilayətini ələ keçirmək istədilər. 1751-ci ilin fevralında onlar Car torpağında Çələbi xan ilə qarşılaşdılar; XVIII əsr gürcü xronikasının verdiyi məlumata görə hər iki çarın yürüşü uğursuz nəticələndi.³⁷

1752-ci ildə Teymuraz və İrakli Gəncəyə yürüş etməyi qərara aldılar. Lakin onlar yaxşı dərk edirdilər ki, Şəki və Qarabağ xanları da Gəncəni ələ keçirmək istəyirlər. İrakli birinci növbədə hiylə ilə Pənah xanı zərərsizləşdirməyi planlaşdırdı. O, Pənah xanla danışığa girərək getdikcə güclənməkdə olan Çələbi xana qarşı ittifaq bağlamağı təklif etdi. Pənah xan bu təkliflə razılaşdı. Bu ittifaqa Gəncə xanı Şahverdi xan, Qarabağ xanı Pənah xan, Qaradağlı Kazım xan, İrəvan xanı Hüseynəli xan və Naxçıvan xanı Heydərqulu xan da qoşuldular. Çələbi xana qarşı güclü koalisiya yarandı. Xanlar İrakli ilə görüşüb danışıq aparmaq üçün Gəncəyə gələrək, İraklinin pusquda durmuş qoşun hissəsi qəflətən hücum edərək onları əsir aldı.³⁸ İrakli bu yolla Qarabağ və digər xanlıqları özündən asılı vəziyyətə salmaq istəyirdi. Gürcü mülkədarları bu hadisəni belə təsvir edirlər: müttəfiqlər müşavirə üçün Gəncəyə toplaşmağı qərara aldılar. I Teymurazı və onun oğlu II İraklini şəhərə çatar-çatmaz Şahverdi xan, Kazım xan və Pənah xan çoxlu hədiyyələrlə qarşıladılar. Lakin bu görüş heç də xanların gözlədiyi kimi nəticələnmədi. I Teymuraz və II İrakli hədiyyələri qəbul etdikdən sonra xanlarla danışıqlar aparmaq üçün onlarla birlikdə əvvəlcədən qurulmuş çadıra daxil oldular. Bu zaman çadırı çarların özləri ilə xəlvəti gətirdikləri gizli qoşun mühasirəyə aldı. I Teymurazla II İrakli əsirlərlə Gürcüstana yola düşdülər. Çarlar xanları əsir edib, Gürcüstanda girov saxlamaqla xanlıqları özlərindən asılı vəziyyətə salmaq, xanlıqların taxtına öz tərəfdarlarını oturtmaq və beləliklə də, ildə hər xanlıqdan istədiyi qədər bac almaq məqsədi güdürdülər.³⁹

Şəki xanlığına qarşı İrakli və Pənah xanın başçılığı altında ittifaq yaranmasından xəbər tutan Hacı Çələbi xan öz qoşunu ilə Kür çayının sol sahilində mövqe tutdu, İraklinin xəyanəti barədə məlumat alandan sonra isə Gəncəyə tərəf hərəkət etdi. O, İraklinin qoşunlarını Ağstafa çayına qədər təqib edərək onlara zərbə endirdi.

³² Ş. P. Həmidova. Göstərilən əsəri, səh. 39.

³³ M i r z ə Camal Cavanşir Qarabağı. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959, səh. 15—16.

³⁴ Ə h m ə d bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının tarixi. Bakı, 1961, səh. 19.

³⁵ В. Н. Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, стр. 121.

³⁶ В. Н. Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, стр. 122.

³⁷ Y e n ə orada.

³⁸ Y e n ə orada, səh. 123.

³⁹ Y. S. T a k a i ş v i l i. Gürcüstan tarixi məsələlərə dair. T. 1895, səh. 1-66. Bax: Ş.P. Həmidova. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixindən. Bakı, 1985, s.41-42.

Gürcü mənbələri əsasında öz monoqrafiyasını yazmış müəllif göstərir ki, gürcü çarları xanları əsir elan edən zaman Qarabağ xanı Pənah xanın təkidi ilə oğlu İbrahim Xəlil xan imkan tapıb aradan çıxmış və vaxt itirmədən özünü Şəkiyə çatdırıb, əhvalatı Hacı Çələbi xana bildirmiş və xanların onun köməyinə ehtiyacları olduğunu söyləmişdi. İbrahim Xəlil xanın dediyinə görə, Hacı Çələbi xan onları əsirlikdən azad edərsə, onlar Şəki xanlığına tabe olacaqlarına söz vermişlər. Hacı Çələbi xan Zaqafqaziya böyük şücaət qazanan Ağarza bəylə Gürcüstana yola düşdü. Hacı Çələbi xanı belə addım atmağa vadar edən, xanların verdikləri vəd yox, onun çarlarla olan sabiq ədavəti idi. Tiflisə üç-dörd kilometr qalmış şəkilib gürcü qoşunlarına çatdılar. Bu, çarların özlərini itirməsinə səbəb oldu. Onlar müqavimət göstərə bilməyib, əsirləri qoyub qaçdılar.⁴⁰

«Şəki xanlarının müxtəsər tarixi»nin müəllifi isə bu hadisəni belə təsvir edir: «Bir neçə vaxtdan sonra Xoylu Əhməd xan və Qaradağlı Qasım xan və Qarabağlı Pənah xan və Gəncəli Şahverdi xan həsəd elərlər ki, Hacı Çələbi neçün bir belə böyük olmaq gərək. Bunlar dördü Gürcüstan valisinə adam və kağız göndərirlər ki, biz və sən də qoşun götürüb gedib Hacı Çələbiyə tənbeh eləyək. Vali çox qoşun yığıb gəlir. O dörd xanlara adam göndərir. Onlar da gəlir. Vali onların dördünü də tutub, öz qoşunu ilə Hacı Çələbinin üstünə gəlir. Xanları da öz yanında dustaq gətirir. Hacı Çələbi bunu eşidib, bu da qoşun götürüb gedib Şəmkir tərəfində vali ilə dava eləyib, vali çox pis basılıb, çox adamı ölüb, qayıdıb gediblər. Hacı Çələbi o dörd xanları da valinin əlindən alıb, mürəxxəs eləyib, öz ölkələrinə gedibdirlər».⁴¹ Beləliklə, Hacı Çələbi xan Azərbaycan xanlarını əsirlikdən azad edir.

XVIII əsrə aid Gürcü xronikasında da bu hadisə öz əksini tapmışdır. Burada göstərilir ki, Çələbi xan qalib gəldikdən sonra Borçalını ələ keçirdi, oğlu Ağakişi bəyi buraya hakim təyin etdi və o burada iki ilə yaxın qaldı.

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Hacı Çələbi xan xanları azad etdikdən sonra onlarla görüşməyi lazım bilmədi. O, Gəncəyə gəldi, Borçalı, Qazax və Şəmsəddildə yaşayan Azərbaycanlıların yanına nümayəndələr göndərərək onlardan Kartli—Kaxeti çarlarına qarşı çıxmağı tələb etdi. Onlar Hacı Çələbi xanın təklifini qəbul edib, silahlı çıxışa hazırlaşdılar. Qazax, Borçalı, Şəmsəddil, həmçinin İrəvan və Gəncə xanlıqları Hacı Çələbi xanın qoşunu ilə birləşərək Kartli çarlığına qarşı çıxmağa hazır oldular. Çarəsiz qalan II İrakli vəziyyətdən çıxmaq üçün Tiflisdə girov qalan Gəncə xanının əmisi Qoca xandan istifadə etməyi qərara aldı. Ondan Hacı Çələbi xanla danışıq aparmağı xahiş etdi. Qoca xan Hacı Çələbi xana aşağıdakı məzmununda məktub yazdı: «Əgər istəsən sənənlə Kartli—Kaxeti çarlığı arasında sülh yarada bilərəm..»

Hacı Çələbi xan sülh danışıqları aparmaq üçün nümayəndələr göndərilməsinə razılıq verdi. Nümayəndələr ilə də danışıq baş tutmadı».⁴²

1752-ci ilin yazında Hacı Çələbi xan mehriban qonşuluq münasibətlərini bərpa etmək üçün Gürcü çarı Teymurazın yanına elçi göndərdi. Lakin çar Teymuraz Kabardadan göndərilən 2000 nəfərlik qoşunun köməyi ilə Ağakişi bəyi Borçalını və Qazaxı tərk etməyə məcbur etdi.⁴³ Daha sonra İrakli Çar üzərinə hücum etdi. «Hacı Çələbi Çar camaatının köməyinə gəlib, Qanıq çayının sağ sahilində, çox şiddətli bir müharibəyə girişdi. Gürcüstan valisi əvvəlkindən daha ciddi məğlub olub geri qayıtdı».⁴⁴

1752-ci ilin sentyabrında Hacı Çələbi xan öz oğlu Ağakişi bəyin başçılığı altında Tiflis şəhərini tutmaq üçün qoşun göndərdi. Bundan xəbər tutan Gürcü çarı Teymurazın oğlu İrakli bütün Gürcüstandan qoşun toplayıb Tiflisdən 60 km aralı dayanmış Şəki qoşunlarının üzərinə yeridi. Ağakişi bəy bu döyüşdə məğlub olaraq geri çəkildi. Bu barədə bir arxiv sənədində geniş məlumat verilir. Bu sənəd o zaman Azərbaycanda olmuş Qızlar qazisi tərəfindən tərtib olunmuşdur. O yazırdı: «İran əyaləti Şəki—Qəbələdən Hacı Çələbinin oğlu Ağakişi bəy 2500 nəfərlik qoşun yığaraq Avar knyazı Əhməd xanın yanına gəldi. Onun 8000 nəfərlik qoşunu ilə birləşərək Gürcü çarının oğlu İraklinin üzərinə getdilər... Gürcü çarı adları çəkilən düşmənlərinə qalib gəldi... Onlar hərəsi öz yerinə qayıtdı».⁴⁵

Hacı Çələbi xanla Gürcü çarı Teymuraz arasında yeni torpaqlar ələ keçirmək və təsir dairəsini genişləndirmək uğrunda gah bu, gah da digər tərəfin müvəffəqiyyət qazandığı mübarizə davam etməkdə idi. Çoxdan bəri Şirvanı da öz ərazisinə qatmağa çalışan Çələbi xan 1755-ci ildə Şirvan üzərinə yürüdü. Ağsu şəhərini mühasirəyə aldı. O, Bakını da tutmaq istəyirdi. Bu hadisəni A. Bakıxanov belə təsvir edir: «Burada olan Hacı Məhəmmədəli xan Quba hakimi Hüseynəli xandan kömək istədi. O da 3000 nəfər Quba qoşunu və 500 nəfər qüvvəyə malik olan Əmir Həməzə ilə bərabər iki düşməni barışdırmaq üçün gəldi. Hacı Çələbi Hacı Piri adlı bir nəfəri elçi göndərərək, onu hədələdi və geri qayıtmağı təklif etdi. Beləliklə, iş müharibə ilə nəticələndi. Şəkinin külli qoşunu bu azacıq camaatın qarşısında məğlub olub qarət edildi və çoxu öldürüldü».⁴⁶

⁴⁰ Ş. P. H ə m i d o v a. Göstərilən əsəri, səh.43.

⁴¹ K ə r i m Ağa Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi. Şəki xanlığının tarixindən. səh. 17.

⁴² Ş. P. H ə m i d o v a. Göstərilən əsəri, səh. 44.

⁴³ В. Н. Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, стр. 124.

⁴⁴ А. Б а к и х а н о в. Гүлүстани-İrəm, səh. 163.

⁴⁵ Rusiya MDHTA, f. 20, iş. 22, vər. 166.

⁴⁶ А. Б а к и х а н о в. Гүлүстани-İrəm, səh. 163—164.

Hacı Çələbi xanın bu hərəkətləri qəsbkarlıq xarakteri daşısa da, onları müsbət hal kimi qiymətləndirmək lazımdır, çünki o, Azərbaycanın bütün torpaqlarını vahid dövlətin tərkibində görmək istəyirdi.

Hacı Çələbi 12 il xanlıq etdikdən sonra, 1755-ci ildə vəfat etdi. Hacı Çələbi XVIII əsrin I yarısının sonu—II yarısının əvvəllərində Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimlərindən olmuşdur. O, İran əsarətinə qarşı mübarizəyə başçılıq edərək Şəkinin istiqlalıyətini təmin etmiş, daha sonra Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə cəhd göstərmişdir. Lakin Hacı Çələbi xan bu işi görə bilmədi. Ölkədə siyasi birləşmə üçün iqtisadi əsas olmadığından bu planı həyata keçirmək mümkün olmadı. Hündür boylu, pəhləvan cüssəli adam olan Hacı Çələbi xan, xalq rəvayətinə görə ağıllı, tədbirli bir adam idi. Rəvayətə görə onun dövründə əhalinin güzəranı şah zülmü aradan götürüldüyü üçün xeyli yaxşılaşmışdı.⁴⁷ Rus burjua-dvoryan tarixçisi P. Butkov Hacı Çələbini xalq içərisindən çıxmış adam kimi qiymətləndirir və qeyd edir ki, Hacı Çələbi xan hakimiyyətini aşağı təbəqədən olan kütlələrin köməyi ilə ələ keçirmişdi.⁴⁸

1755-ci ildə Hacı Çələbi xan dünyasını dəyişdikdən sonra Şəki xanlığında hakimiyyət onun oğlu Ağakışi bəyə keçdi. Bir müddət əvvəl Hacı Çələbi xan Şəki xanlığını möhkəmlətmək və qüdrətli müttəfiq qazanmaq üçün onu, böyük hərbi qüvvəyə malik olan Qazıqumuq hökmdarı Məhəmməd xanın qızı ilə evləndirmişdi. Hacı Çələbi xanın vəfatından sonra Şəki xanlığının nisbətən zəifləməsinə, Ərəş sultanlığının müstəqilliyə can atmasını görən Məhəmməd xan 1759-cu ildə öz qoşunu ilə Ərəş sultanlığına gəldi və Ağakışi xana xəbər göndərdi ki, onunla görüşmək istəyir. Məhəmməd xanın Ərəş sultanı Məlik Əli ilə birlikdə ona qəsd hazırlamalarından xəbəri olmayan Ağakışi xan etiraz etmədi, az qüvvə ilə Ərəşə gəldi. Məhəmməd xan onu xaincəsinə öldürərək öz qoşunu ilə Şəki xanlığı ərazisinə daxil oldu və xanın xəzinəsini talan etdi. Qaynaqlarda qeyd olunur ki, Məhəmməd xan Şəki camaatının başına minbir oyun açdı. Şəki bəylərinin bir qismi Hacı Çələbi xanın böyük nəvəsi (Həsən ağanın oğlu) Hüseyin xanı özləri ilə götürərək Şamaxı xanlığına getdilər.⁴⁹ Məhəmməd xanın özbaşınalığından cəzanə gəlmiş Şəki camaatı ona qarşı üsyan etdi. Bu üsyana başçılıq edən Hüseyin xan Qarabağ xanı Pənahəli xana müraciət edərək ondan kömək istədi. Bir neçə il əvvəl Hacı Çələbi xanın onu Gürcü çarının əsirliyindən xilas etməsini unutmamış Pənahəli xan Hüseyin xanın xahişinə müsbət cavab verdi, qoşunla qazıqumuqlu Məhəmməd xanın üzərinə yeriyərək onu məğlubiyətə uğratdı. Məhəmməd xan öz yurduna qayıtmalı oldu.⁵⁰

Qazıqumuqlu Məhəmməd xanın Şəki xanlığına soxulmasından istifadə edən Ərəş sultanı Məlik Əli Məhəmməd xanın məğlub olub qaçmasından sonra da özünü müstəqil hesab edir, Şəki xanı Hüseyin xana tabe olmaq istəmirdi. O, hətta Şəki xanlığında xan olmaq xülyasına düşürdü. Bu vaxt İranda hakimiyyəti ələ keçirmiş Fətəli xan Əfşar Azərbaycana soxularaq Qarabağı tutdu. Məlik Əli Fətəli xan Əfşarın düşərgəsinə gəlib ona tabe olduğunu bildirdi və eyni zamanda Şəki xanlığını ona həvalə etmək təklifini irəli sürdü. Şəki xanı Hüseyin xan da yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirə bildi. Fətəli xan Əfşara müqavimətin xeyirsiz olduğunu nəzərə alaraq, İran şahının hüzuruna gəlib ona tabe olduğunu bildirdi. Fətəli xan Əfşar Hüseyin xanın Şəki xanlığının xanı kimi qalmasına razılıq verdi.⁵¹

Hadisələrin gedişi Hüseyin xanı Şamaxı xanı ilə əlaqəni kəsib, qubalı Fətəli xanla yaxınlaşmağa məcbur etdi. Şəki xanı belə hesab edirdi ki, o, Fətəli xanla ittifaqda Şamaxı xanı üzərində qələbə çalacağı təqdirdə, Fətəli xan Şamaxını ələ keçirməkdə ona kömək etdiyinə görə xanlıq ərazisinin bir hissəsini ona güzəştə gedəcəkdir. O özünün 700 nəfərlik qoşununu qubalı Fətəli xanın 7000 nəfərlik qoşunu ilə birləşdirdi. Vəziyyəti çıxılmaz görünən Şamaxı xanı Məhəmməd Səid xan müttəfiqlərə təslim olmağa məcbur oldu. Rus konsulunun Peterburqa yazdığı məktubda bu dəlil təsdiq olunur. Konsulun məktubunda qeyd edilir ki, Şamaxı xanı tabe olması barədə Quba xanı ilə müqavilə bağladı. Bununla belə Şamaxı xanları təslim olurkən, Quba xanının deyil, Şəki xanı Hüseyin xanın düşərgəsinə gəldilər. Rus konsulu yazırdı: «Şamaxı xanı (Məhəmmədsəid xan nəzərdə tutulur—müə.) yanındakı ortancıl qardaşı Ağası xanla birlikdə şəhərdən çıxaraq Şəki xanı Hüseyin xanın yanına gəldilər və belə hesab etdilər ki, onlar müdafiə olunacaqlar». Lakin Şəki xanı Fətəli xana bu barədə məlumat verdi. Fətəli xan Şəki xanına Ağası xanı kor etməyi, Məhəmmədsəid xanı isə ciddi nəzarət altında saxlamağı tapşırırdı. Fətəli xanın Ağası xanı kor etdirməkdə məqsədi onu hakimiyyətdən tam kənarlaşdırmaq idi. O belə hesab edirdi ki, Məhəmmədsəid xan yaşlıdır (onun 60 yaşı var idi) və gələcəkdə fəaliyyətində o qədər də təhlükəli deyildir. Ağası xan isə cavan olmaqdan başqa çox bacarıqlı idi və Quba xanının düşməni idi. Onun «olduqca güclü və hərbi işlərdə çox bacarıqlı» olmasını çar rotmistri Çerkasski də Qızların komendantına yazdığı məktubunda qeyd edirdi. Kor edilmiş Ağası xan Dərbəndə göndərildi. O, burada həbsxanada saxlanılırdı.

⁴⁷ И. Л. Сегаль. Елизаветпольская губерния. Тифлис, 1912, сәh. 5.

⁴⁸ П. Г. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа. СПб, 1869, ч. I, стр. 514.

⁴⁹ Kərimzadə F a t e h. Göstərilən əsəri, сәh. 48.

⁵⁰ M i r z ə S a m a l C a v a n ş i r. Göstərilən əsəri, сәh. 125.

⁵¹ A. B a k i x a n o v. Göstərilən əsəri, сәh. 164—165.

Şamaxı xanı məğlub edildikdən sonra Şamaxı xanlığının Sədərə və Qəsai mahalları Yeni Şamaxı ilə birlikdə Şəki xanına çatdı. Şamaxı xanlığının mərkəzi Köhnə Şamaxı və xanlığın qalan ərazisi qubalı Fətəli xanın ixtiyarına keçdi. Şəki və Quba xanları yeni ələ keçirilmiş torpaqları idarə etmək üçün naiblər təyin etdilər. Şəki xanlığının sərəncamına keçmiş iki mahala və Yeni Şamaxıya Manaf bəy təyin olundu.⁵²

1768-ci ilin avqustunda Şamaxıda Quba xanlığına qarşı qəsd aşkar edildi. Bu qəsdə Manaf bəyin başçılığı altında Şəki meyilli bəylər təşkil etmişdilər. Bu qrup Köhnə Şamaxı, ümumiyyətlə qubalı Fətəli xanın nəzarəti altında olan ərazilərdə yaşayan Şamaxı feodallarına müraciət etdi, onlardan kömək istədi. Sui-qəsdçilər öz planlarını qabaqcadan Şəki xanına xəbər vermişdilər.⁵³ Sui-qəsdən məqsəd Quba xanını Şamaxı xanlığından sıxışdırıb çıxarmaq idi. Şamaxı xanlığını bütövlükdə ələ keçirməyə çalışan Şəki xanı Hüseyn xan sui-qəsdçiləri hər vəchlə müdafiə edirdi. Lakin sui-qəsdçilərin planları həyata keçmədi. Şamaxı xanlığı feodallarının bir qrupu sui-qəsdçilərə qoşulmadı, qüvvələr parçalandı, Şəkidən isə silahlı qüvvələr vaxtında gəlib çıxmadı. Hakimiyyətdən kənar edilmiş Şamaxı xanları və onları müdafiə edən feodallar da Şəki xanının Fətəli xanı kənar edib Şamaxı xanlığına bütövlükdə yiyələnmək istəməsindən xəbər tutub, ona qoşulmaq istəmədilər. Bunu eşidən Şəki xanı Manaf bəyə tapşırırdı ki, diqqətli olsun, Şamaxının darvazalarını ələ bağlasın ki, oradan heç kim çıxıb, Fətəli xana xəbər apara bilməsin. Tezliklə Şəki xanlığından Təzə Şamaxıya qoşun girdi. Lakin artıq gec idi. Öz yaxın adamları vasitəsilə Şəki xanının məqsədlərini öyrənmiş qubalı Fətəli xan onu qabaqladı və sui-qəsdçilərin öz qüvvələrini işə salmasına imkan vermədi. Fətəli xan 1768-ci il avqustun 17-də Yeni Şamaxıdan 2 km aralıda düşərgə saldı. O biri gün isə o, Yeni Şamaxını ələ keçirdi, Manaf bəyi digər üç nəfər kətxuda ilə birlikdə həbs edərək Dərbəndə göndərdi. Fətəli xan digər sui-qəsdçiləri də kənar qoymadı, onların hamısı cəzalandılar.

Şamaxı xanlığında baş vermiş bu hadisələrdən xəbərsiz olan Şəki xanı öz qoşunu ilə Manaf bəyin çağırışına gedirdi. Quba xanı qoşunlarının ən yaxşı təlim görmüş və döyüş bacarığı olan bölmələri vasitəsi ilə Hüseyn xana tələ qurdu. Bu döyüş qubalıların qələbəsi ilə nəticələndi. Döyüşlərin nəticəsi barəsində Adil Çərkəzski adlı bir Rusiya kəşfiyyatçısı yazırdı: «1768-ci il sentyabrın 20-də Hüseyn xan Şamaxıya yaxınlaşdı və Fətəli xan qoşunlarının bir cinahını məğlubiyətə uğrattı. Bu vaxt Şamaxı öz qoşunları ilə Fətəli xanın köməyinə gəldi, onlar birləşərək Hüseyn xana hücum etdilər, onun düşərgəsini qənimətlər və qoşunla birlikdə ələ keçirdilər. Bu qələbədən sonra Fətəli xan Şəki xanlığının vergi yığan və başqa məmurlarını Şamaxıdan qovdu, Şəki xanlığının idarəsində olan əraziləri öz hakimiyyəti altına aldı. Şamaxı xanlığı ərazisinin Yeni və Köhnə Şamaxı adı altında inzibati bölgüsü ləğv olundu. Bütün Şamaxı xanlığının ərazisi Fətəli xanın yaratdığı birləşmiş Şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının tərkibinə qatıldı.⁵⁴

Öz iddialarından əl çəkməyən Şəki xanı ikinci döyüşdə də məğlub oldu və 1769-cu ilin iyulunda Hüseyn xanla Fətəli xan arasında yeni müqavilə bağlandı. Bu müqavilə Fətəli xana üstünlük verirdi. Hüseyn xan Fətəli xana köməkçi hərbi qüvvə lazım olduqda ona qoşun verməyi və Şamaxının işlərinə qarışmamağı öhdəsinə götürürdü.⁵⁵

1774-cü ildə Avar hakimi Nutsal xan Ağası xanın vasitəçiliyi ilə şəkili Hüseyn xanla yeni ittifaq bağlayaraq Şamaxıya bir daha hücum etdi. Lakin Hüseyn xan Ağası xandan üz döndərərək geri qayıtdı. Fətəli xan 20 minlik qoşunla Ağası xanı məğlub etdi. Nutsal xan döyüşdə öldürüldü, Ağası xan isə yenidən Kotevana qayıtdı.⁵⁶

20 ildən artıq Şəkidə hökmran olmuş Hüseyn xan hakimiyyət uğrunda, xüsusilə öz əmiləri ilə gərgin çəkişmələr aparırdı. 1779-cu ildə xanın əmisi Hacı Əbdülqadir, Hacı Çələbinin əmisi oğlu Hacı Rəsul bəy Hacı Şeyx Əli oğlunun köməkliyi, Ərəş məlikzadələri və Şəki əyanının ittifaqı ilə qəflətən Nuxu qalasına soxuldu. 22 il hökmranlıq sürməkdə olan Hüseyn xanı öldürüb, hökumət bayrağını qaldırdı. Hüseyn xan hünərli, şücaətli... olmaqla bərabər, təbiətən rəhmsiz adam idi.⁵⁷

1783-cü ildə Gürcüstan Rusiyanın himayəsini qəbul etdi. Rusiya hökuməti Azərbaycan xanlarının da bu yolla gedə biləcəyini zənn edərək, bütün Azərbaycan xanlarına, o cümlədən yenicə hakimiyyətə gəlmiş Şəki xanı Əbdülqadir xana da bu barədə məlumat verdi. Hacı Əbdülqadir xan isə Gürcüstanın atdığı addımı atmaq fikrində deyildi.

Hüseyn xandan fərqli olaraq Əbdülqadir xan qubalı Fətəli xanla dostluq siyasəti yürüdürdü. Məsələn, 1784-cü ildə qubalı Fətəli xan Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla müharibəyə başlayanda, Şəki xanı Hacı Əbdülqadir öz qoşunu ilə ona köməyə gəldi. Bu isə Fətəli xanla mübarizə aparən qarabağlı İbrahimxəlil xanın planlarına uyğun gəlmirdi. İbrahimxəlil xan, Hüseyn xanın Qarabağa qaçmış oğlu Məhəmmədhasən ağanı

⁵² Іскандер бəу Насітскі. Qubalı Fətəli xan, В. 1959, səh. 11.

⁵³ AVPR İran fondu, iş 12, vəğ. 98. Г. Абдуллаев. Из истории Северо-восточного Азербайджана, səh. 30.

⁵⁴ Гаси Абдуллаев. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, В, 1965, səh. 221—225.

⁵⁵ Гаси Абдуллаев. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, В, 1965, səh. 257—259.

⁵⁶ В. Н. Левитов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, стр. 122.

⁵⁷ А.Б. Акханов. Güllüstani-İrəm, səh. 172.

həbsdən azad edib Cara göndərdi ki, öz ətrafına qüvvə toplayıb Şəki xanlığı uğrunda mübarizə aparsın. O, ləzgilərdən ibarət qoşunla Şəkiyə basqın edib şəhəri tutdu. Əbdülqadir xan Ağası xanın yanına qaçdı. Lakin o, Əbdülqadir xanı Məhəmmədhəsən ağaya verdi. Əbdülqadir xan və oğlanları öldürüldü. Məhəmmədhəsən ağa özünü Şəki xanı elan etdi.⁵⁸

Rus generalı A. P. Yermolov Məhəmmədhəsən xan haqqında demişdi ki, o həm öz ağılı, həm də xanlığının quruluşuna görə başqalarından fərqlənir. O, eyni zamanda çox şöhrətpərəst, hakimiyyət düşkünü və qəddar adam olmuş, öz qohumlarının çoxunu, eyni zamanda şübhələndiyi adamları məhv etmişdi.⁵⁹ O qardaşlarından biri, anası tərəfindən Ərəş sultanın (vaxtilə Şəki xanı Hüseyn xan tərəfindən öldürülmüş Məlik Əlinin) qohumu olan qardaşı Fətəli ağanı kor etmişdi. Bir qədər sonra o digər qardaşı Səlimi aradan götürməyə girişdi. Lakin Səlim qardaşının hərəkətlərindən şübhələnərək bir neçə bəylə Cara qaçmaqla yaxa qurtara bildi.⁶⁰

Məhəmmədhəsən xan Şəki qalasını tikdirmiş, xanlıq üçün «Dəstur ul-əməl» adlanan xüsusi qanunnamə yazmışdı. Bu qanunla vergi sistemi, qiymətlər, feodal-asılılıq münasibətləri, silk məsələləri, istismar edən və istismar olunan siniflərin hüququ və vəzifələri nizama salınmışdı.⁶¹ Ticarət və vergi məsələlərini öyrənmək üçün çox mühüm mənbə olan bu qanunnamənin əslı təəssüf ki, qalmamışdır.

Məhəmmədhəsən xan qubalı Fətəli xanın Azərbaycanı Quba xanlığı ətrafında birləşdirməsi siyasətinin əleyhinə idi. O, Fətəli xana qarşı mübarizədə hakimiyyətdən kənar edilmiş Şirvan xanlarından istifadə etməyə çalışırdı. Lakin 1785-ci ildə baş vermiş döyüşdə Məhəmmədhəsən xan məğlub oldu. Fətəli xan «Ağası xana qarşı hər iki tərəfdən qoşun göndərdi. Ağası xan məcbur qalıb Fətəli xanın hüzuruna gəldi, oğlanları ilə bərabər məhbub olaraq, Qubaya göndərildi. Bundan sonra, Fətəli xan Şəki üzərinə yürüş etdi. Bu müharibədə məğlub olan Məhəmmədhəsən xan, öz bacısını Fətəli xana verib barışdı. Fətəli xan da ittifaqı möhkəmləndirmək məqsədilə öz bacısı Huri Peykər xanımı ona verdi».⁶²

1787-ci ildə qardaşı Ağası xan həbs edildikdən sonra vəziyyətinin olduqca qorxulu olduğunu başa düşən Şamaxı xanı Məhəmmədsəid xan Quba xanlığından intiqam almaq üçün fürsət axtardığı bir zamanda Fətəli xan Qubada dustaq olan Ağası xanı və onun oğlanları Əhməd və Məhəmməd bəyi özü ilə Qonaqkəndə gətirdi və belə bir şeyiə yaydırdı ki, Ağası xanı Şamaxıya hakim təyin etməkdən ötrü onları Şamaxıya aparırlar. Məhəmmədsəid xan bu xəbəri eşitcək Şəkiyə gəldi, onun oğlu Məhəmməd Rza bəy isə qayını Fətəli xanı qarşılamaq üçün Qonaqkəndə getdi. Fətəli xan ona Ağası xanı oğlanları ilə birlikdə Bakıya aparmağı əmr etdi, özü isə Şamaxıya gəlib yeznəsi Məhəmməd Rza bəyi formal olaraq Şamaxı xanı elan etdi, hakimiyyəti öz əlinə aldı. O, Şəki xanı Məhəmmədhəsən xandan Məhəmmədsəid xanı iki oğlu ilə və onun yanında olan Ağası xanın oğlu Mustafa bəyi tələb etdi. Məhəmmədhəsən xan Fətəli xanın göstərişinə əməl etdi, Məhəmmədsəid xan iki oğlu və İskəndər bəylə Fətəli xanın yanına gəldi. Fətəli xan onları həbs edib Səlyana göndərdi. Bu zaman Ərəş sultanı Şəki xanı Məhəmmədhəsən xanın əmrilə Məhəmmədsəid xanın Şuşaya qaçmış iki oğlunu və Mustafa bəyi (sonralar Şamaxı xanı olmuş) müxtəlif bəhanələrlə yanına çağırırdı Şəki xanının etimadlı adamı Hacı Seyid bəylə Şamaxıya göndərdi. Dustaqlar yolda ikən (Göyçayda) Fətəli xanın adamları belə bir şeyiə yaydılar ki, guya Fətəli xan Şəki tacirlərini həbs etmiş və güclü qoşunla Şəkiyə girmək üçün tədarük görür. Hacı Seyid bəy buna inanıb dustaqlarını azad edərək Şəkiyə gəldi. Onlar isə Avarstana, oradan isə Türkiyəyə qaçdılar. Buna görə Fətəli xan Məhəmmədsəid xanla onun iki oğlunu Səlyanda öldürməyi, Ağası xanla iki oğlunu isə ya öldürməyi, ya da kor etməyi əmr etdi.

Şəki xanı Məhəmmədhəsən xan bu hadisənin şamaxılılara bağışladığı təsirdən və avarların Fətəli xana qarşı bəslədikləri ədavətdən istifadə edərək həmin 1788-ci ildə güclü qoşun topladı və Avar hakimi ilə birlikdə Şamaxı üzərinə hərəkət etdi. Fətəli xan düşməni sərhəddə qarşılamağa imkan tapmayıb onunla köhnə Şamaxının lap yaxınlığında rastlaşdı. Uzun sürən şiddətli toqquşmalar başladı. Bu toqquşmalarda Məhəmmədhəsən xanın qoşunları həmişə üstünlük qazanırdılar, qələbə onun tərəfində idi, qoşunlarının bir hissəsi Şamaxıya da girmişdi. Fətəli xanla birlikdə gəlmiş Mehdi bəy Şamxalın oğlu Məhəmmədhəsən xanla bağladığı gizli sazişə sadıq qalaraq döyüşə girmirdi. Fətəli xanın qoşun başçıları bunu başa düşərək, geri çəkilib onun qoşunları olan sahəyə doluşdular ki, onu döyüşə vadar etsinlər. Buna nail oldular. Şamxalın qoşunları hücumə keçdi. Döyüşün taleyi Fətəli xanın xeyrinə həll olundu. Məhəmmədhəsən xan Şəkiyə qayıtdı.⁶³

«Məhəmmədhəsən xan öz əməlindən peşman oldu, əyalı olan Fətəli xanın bacısını əfv və aman diləməyə göndərdi. Özü də Fətəli xanın hüzuruna gəldi. Fətəli xan cah-cələlla Nuxu şəhərinə getdi. Bir neçə gün qonaqlıq və şadlıqla keçirib, Gəncəyə yola düşdü».⁶⁴

⁵⁸ A. B a k ı x a n o v. Güllüstani-İrəm, səh. 173.

⁵⁹ AKAK. VI cild, I hissə, sənəd 1168, səh. 781.

⁶⁰ H a c ı S ə i d Ə b d ü l h ə m i d. Göstərilən əsəri, səh. 60.

⁶¹ В. Н. Л е в и а т о в. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, стр. 150.

⁶² B a k ı x a n o v. Güllüstani-İrəm, səh.173; İskəndər bəy Hacınski. Göstərilən əsəri, səh, 20.

⁶³ İ s k ə n d ə r b ə y Hacınski. Göstərilən əsəri, səh. 24—25.

⁶⁴ A. B a k ı x a n o v. Güllüstani-İrəm, səh. 176.

1789-cu ildə Fətəli xan öldükdən sonra, onun yaratdığı siyasi birləşmə dağılmağa başladı. «Fətəli xanın böyük oğlu Əhməd xan idarə etmək işlərindən bixəbər idi. O, hökumət bayrağını yüksəltdi. Onun başında gənclik ehtirası və hökmranlıq qüruru var idi. Bir ildən sonra Məhəmməd həsən xan köhnə ədavətə görə, onun əleyhinə şirvanlılarla ittifaq bağladı. Osmanlı ölkəsindən Qarabağa gəlmiş nümayəndə Əsgər bəyi, Qasım bəyi və Mustafa bəyi öz yanına çağırırdı. Hacı Məhəmmədəli xanın oğlu Manaf bəylə Şirvan üzərinə hərəkət etdi. Əhməd xan müqavimət göstərə bilməyib Qubaya getdi.

Məhəmməd həsən xan Ali-sərkarı elat arasında, Manaf bəyi isə Ağsu şəhərində hakim təyin etdi. Cürbəcür vasitələrlə tacirlərdən və başqalarından çoxlu mal topladı və orada bir neçə gün qaldıqdan sonra Şəkiyə qayıtdı.⁶⁵

Məhəmməd həsən xan nəinki Şəkinin müstəqilliyini qaytardı, hətta bəzi ətraf yerləri də öz nüfuz dairəsinə cəlb edə bildi. O, 1790-cı ildə Şirvan ilə ittifaq bağladı, Əhməd xanı Şirvandan sıxışdırdı. Şirvan xanlarının hakimiyyətini bərpa etdi və böyük qənimətlə Şəkiyə qayıtdı.

Məhəmməd həsən xan Şamaxı xanlığı taxtında bərpa etdiyi xanların vasitəsilə, onların xanlığı üzərində öz nüfuzunu saxlamaq fikrindən əl çəkməmişdi. Məhəmməd həsən xanın bu hərəkəti Şamaxı xanı Mustafa xanı narahat etdi və o qazıqumuqlu II Surxay xanla əlaqəyə girib Qəbələ və Ərəş sultanlarını Məhəmməd həsən xana qarşı qaldırdı. Mustafa xan Qarabağ xanlığının köməyinə də İbrahim xandan razılıq almışdı. Məhəmməd həsən xan çox çətinliklə, özünün ağılı və şəxsi igidliyi ilə düşmənlərini üstələdi, Qəbələ və Ərəş sultanlarını hakimiyyətdən kənar etdi.⁶⁶

1794-cü ildə Məhəmməd həsən xan Quba xanı Şeyxəli xan ilə birlikdə Mustafa xanı Şamaxı xanlığından kənar edib, onun yerini qardaşı Qasım xana vermək üçün Ağsunu mühasirəyə aldı. Bu vaxt yağmağa başlamış leysan yağışları Ağsuda mühasirədə olanların yardımına gəldi. Leysan mühasirəçilərin düşərgəsini dağıtdı. Ağsulular mühasirədən çıxıb hücumə keçdilər və düşməni məğlubiyətə uğratdılar. Məhəmməd həsən xan Şəkiyə, Şeyxəli xan isə Dərbəndə qayıtmağa məcbur oldular.

Beləliklə, Azərbaycan xanlarının bir-birlərinin torpaqlarına yiyələnmək üçün apardıqları ara müharibələri onlara öz aralarında əlaqə yaratmağa mane olur, onların İran, Rusiya, yaxud Türkiyə tərəfindən işğal olunması üçün əlverişli şərait yaradırdı.

1795-ci ildə İran hökmdarı Ağa Məhəmməd şah Qacar Azərbaycana basqın etdi. O, ilk növbədə Qarabağı, Şuşanı zəbt etməyə çalışdı. Lakin yerli əhali ona şiddətli müqavimət göstərdi. Bu zaman Məhəmməd həsən xan Qarabağ və Şirvan xanları kimi müqavimət göstərmək əvəzinə, öz mənəbi və mənafeyi xatirinə, düşmənçilik etdiyi bəzi xanlardan intiqam almaq məqsədilə Qacarı təərəfinə keçdi. O, Ağa Məhəmməd şahın Şirvanı ələ keçirmək üçün göndərdiyi dəstəyə qoşuldu. Vətən torpağının taleyi ilə oynaması ona baha başa gəldi və o öz hakimiyyətindən məhrum oldu. Xanın düşmən yürüşünə qoşulmasından istifadə edən qardaşı Səlim xan 1795-ci ilin dekabrında hakimiyyəti ələ keçirdi.

Hələ bu hadisədən xeyli əvvəl, Məhəmməd həsən xan doğma qardaşı Fətəlidən ehtiyat edərək, onu kor etmişdi. O biri qardaşı Səlim xan «Məhəmməd həsən xanın yamanlıq qəsdindən qorxub bir para Şəki vilayətinin bəylərindən özünə yoldaş eyləyib... Şəkidən qaçıb, Car vilayətinə getmişdi. 1795-ci ildə Səlim xan Cardan və Avarıstandan aldığı qoşunla Şəki üzərinə yürüş etdi. Ağa Məhəmməd şah Qacara düşmən münasibət bəsləyən Şəki camaatı tərəddüd etmədən Səlim xan tərəfə keçdi. İki qardaşın qoşunları arasında baş vermiş döyüşdə Məhəmməd həsən xan məğlub oldu, İran hərbi rəislərindən biri olan Mustafa xan Dəvəlinin düşərgə saldığı Xaçmaz mahalının Terkeş kəndinə qaçdı. Öz hakimiyyətini itirmiş Məhəmməd həsən xan Ağa Məhəmməd şah Qacarı gözündən düşdü. Bu təsadüfi deyildi. İran şahına onun hakimiyyətini Azərbaycanda saxlayan adam lazım idi. Ağa Məhəmməd şah Qacar hətta Məhəmməd həsən xandan şübhələnməyə, onu satqın hesab etməyə başladı. Sərdar Mustafa xan Dəvəli Ağa Məhəmməd şahdan Məhəmməd həsən xanı kor edib Təbrizə göndərmək əmrini aldı. Ağa Məhəmməd şahın sərəncamına əməl olundu.⁶⁷

Şəkidə hakimiyyəti ələ almış Səlim xan öz qardaşı Məhəmməd həsən xanın bütün uşaqlarını məhv etdi.

Ağa Məhəmməd şah Azərbaycanın bütün xanlarına, o cümlədən Səlim xana fərman göndərdi. Fərmanda Əbdül Lətif Əfəndinin yazdığı kimi «İranın ali hökmdarının fərmanında deyilirdi ki, sizə məlum olsun ki, mən İranda şah olmaq şəərəfinə nail olmuşam, Azərbaycan xanları və hakimləri hamısı mənə tabe olmuşlar. İndi mən qoşunumla bu taya ona görə gəlmişəm ki, əleyhdarlarınızı cəzalandıram. Ona görə də siz də öz nümayəndənizi göndərüb bağışlanmağınızı xahiş etməli və sizə aid olan məsələləri izah etməlisiniz, mən bunları hörmət əlaməti kimi qəbul edirəm. Siz mənim yanıma sizin bağışlanmanız barəsində xahişinizlə öz nümayəndənizi göndərməlisiniz. Buna əməl etsəniz və qulluq göstərsəniz üstünüzdən mərhəmət əskik olmayacaq, başqaları kimi siz də sakit olacaqsınız».⁶⁸

⁶⁵ Y e n ə orada.

⁶⁶ V. N. L e v i a t o v. Göstərilən əsəri, səh. 153.

⁶⁷ V. N. Leviatov. Göstərilən əsəri, səh 173.

⁶⁸ Ə b d ü l L ə t i f. Ə f ə n d i. Göstərilən əsəri, səh.12.

Səlim xan «şaha qulluq eləməyib, qızılbaş qoşunundan ehtiyat edib, şəhəri köçürüb Gələsən-görəsənə aparıb, orada sığınaq elədi. Lakin Səlim xanın belə ehtiyat etməsi əbəs oldu, belə ki, Qarabağda heç bir müvəffəqiyyət qazana bilməyən Qacar Şuşanın mühasirəsindən əl çəkməyə məcbur oldu. O, Tiflisə hərəkət etdi, onu qarət edərək, geriyə, İrana qayıtdı».⁶⁹

Ağa Məhəmməd şahın Azərbaycana yürüşü, bu yerləri ələ keçirmək iddiasında olan çar Rusiyasını xeyli narahat etmişdi. Təsadüfi deyildi ki, Azərbaycanı, xüsusilə onun Xəzərsahili vilayətlərini işğal etməyə hazırlıq görün Rusiya çarı II Yekaterina 1795-ci il noyabrın 16-da Qafqazda olan rus qoşunlarının komendantı general Qudoviçə xüsusi sərəncam göndərərək Gürcüstanı, Şirvanı və Bakını müdafiə etməyi tapşırırmışdı.⁷⁰

1796-cı ildə general V. Zubovun komandanlığı altında rus qoşunları Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətlərini işğal etdilər. Rus qoşunlarının bir dəstəsinə başçılıq edən general-mayor Rtişçev Pirsaat çayı yaxınlığında salınmış düşərgədən, Şəki ərazisindən keçərək Gəncə üzərinə hərəkət etdi. Gəncə «hakimi Cavad xan Ziyad xan oğlu tabe olmaq fikr ilə qabağa çıxıb qalanı təslim etdi. Qarabağlı İbrahim xan və şəkili Səlim xan da, elçilər və məktublar göndərməklə ixtlas və itaət göstərdilər».⁷¹ Rus qoşunları Azərbaycanda çox qalmadı. 1796-cı ildə imperatriçə II Yekaterinanın ölümündən sonra I Pavel, beynəlxalq vəziyyətlə əlaqədar olaraq, rus qoşunlarını Azərbaycandan geri çağırırdı.

1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar ikinci dəfə Azərbaycana basqın etdi. O, kor etdirdiyi şəkili Məhəmmədhasən xanı da özü ilə gətirmişdi. Qacar, Məhəmmədhasən xanı Muğanda qoyaraq Şuşa qalasına hərəkət etdi. Qacarı birinci yürüşü zamanı Qarabağın təsərrüfatına ağır zərbə vurulmuşdu və 1797-ci ildə burada qıtlıq, aclıq, xəstəlik hökm sürürdü. Şuşa camaatı Qacara müqavimət göstərə bilmədi. Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil Cara qaçdı. Qacar Şuşanı aldı, lakin o, saray əyanları tərəfindən öldürüldü. İran qoşunları geri çəkildilər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar öldürüldükdən sonra Şamaxı xanı Mustafa xan xanlığın ərazisini genişləndirmək üçün ciddi fəaliyyətə başladı. O, ilk növbədə Şəki xanlığını özünə tabe etmək üçün kor edilərək xanlıqdan kənarlaşdırılmış Məhəmmədhasən xandan istifadə etdi. Belə ki, Ağa Məhəmməd şah öldürüldükdən sonra öz xanlığını bərpa etməyə çalışan Məhəmmədhasən xan bir qədər əvvəl ona düşmən olmuş Şamaxı xanı Mustafa xana müraciət edərək qızını ona ərə vermək istədiyini bildirdi. Mustafa xan bundan istifadə etməyə tələsdı. O, böyük qoşunla Şəki xanlığı üzərinə yeridi. Ona müqavimət göstərə bilməyən Səlim xan Qarabağa, qohumu İbrahim xanın yanına qaçdı.⁷²

Mustafa xan bu dövrdə Azərbaycanın ən güclü xanlarından biri idi. O, Şəki torpaqlarını Şirvan xanlığı tərkibinə qatmaq planını həyata keçirmək istəyirdi, ona görə də onun Məhəmmədhasən xanla münasibətləri pozuldu. Mustafa xan Şəki xanlığı üzərinə yeridi. «Məhəmmədhasən xan da qoşun götürüb, Qarabağa gedəndə yolda işin üzərinə baxıb bildi ki, ölkədə bunu istəməyən şəxslər çoxdur. Mustafa xan ilə dava etməyə dəyməz. Naçar qoşunu dağıdıb bir para adamlarla Mustafa xanın yanına gedər ki, bəlkə genə mənimlə dost ola, xanlıq bundan razı qalıb qayıda genə Şəkiyə gələ. Gedən kimi, Mustafa xan bunu tutdurub Şirvana göndərdi».⁷³

Mustafa xan Səlim xanı da Qarabağdan öz yanına gətirdi. Beləliklə, Mustafa xan hər iki qardaşı— Məhəmmədhasən xanı da, Səlim xanı da hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb öz əmisi oğlu Şeyx Əli bəyi Şəkiyə naib təyin etdi. Lakin Şəki əhalisi üsyan etdi. «Mustafa xan çarəsiz qalıb, Səlim xanı Şəkiyə hakim göndərdi və onun qızını özü üçün aldı. Məhəmmədhasən xan Qubaya, Dərbəndə və buradan da Cara, axırda rusların yanına» getdi.⁷⁴ Beləliklə, Səlim xan 1304-cü ildə Şəki xanlığında öz hakimiyyətini bərpa etdi.

4. Şəki xanlığının çar Rusiyası tərəfindən işğalı

Üçüncü bölmədə qeyd etdiyimiz kimi, hələ XVIII əsrdə, xüsusən onun sonlarında çar Rusiyası Azərbaycan ərazisini zəbt etməyə çalışırdı. 1796-cı ildə o, general V. Zubovun komandanlığı altında qoşun göndərmiş, Azərbaycan torpaqlarının xeyli hissəsi zəbt olunmuşdu. Həmin ildə rus çarı II Yekaterinanın ölümündən sonra hakimiyyətə gəlmiş I Pavelin hakimiyyəti dövründə Rusiyanın xarici siyasi vəziyyəti mürəkkəbləşdi və çar öz qoşunlarını Azərbaycandan geri çağırırdı. Lakin bu heç də o demək deyildi ki, Rusiya imperiyası Azərbaycanı işğal etmək planlarından əl çəkmişdi. O XIX əsrin lap başlanğıcında Azərbaycanı, ümumiyyətlə Qafqaz və Zaqafqaziyanın işğal planını həyata keçirməyə başladı. Onu da qeyd etməliyə ki, Azərbaycanı şah İrani və sultan Türkiyəsi də işğal etməyə çalışırdı. Belə bir şəraitdə Azərbaycan xanları beynəlxalq vəziyyətlə əlaqədar olaraq öz hakimiyyətlərini saxlamaq naminə həmin dövlətlərin himayəsinə meyl

⁶⁹ K ə r i m Ağa Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi. Şəki xanlarının tarixindən, səh. 20.

⁷⁰ V. N. L e v i a t o v. Göstərilən əsəri, səh. 175—176.

⁷¹ A. B a k ı x a n o v. Güllüstani-İrəm, səh. 184.

⁷² A. B a k ı x a n o v. Güllüstani-İrəm, səh. 186.

⁷³ K ə r i m Ağa Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi, Şəki xanlarının tarixindən. səh. 21.

⁷⁴ A. B a k ı x a n o v. Güllüstani-İrəm, səh. 194.

göstərir, hərbi-siyasi vəziyyət və qüvvələr nisbəti dəyişdikcə bu meyl də dəyişirdi. Rus dövlət məmurlarından biri xanların, o cümlədən Məhəmmədhəsən xanın mövqeyi haqqında 1800-cü ildə yazırdı ki, o, «ümumrusiya himayəsini qəbul etməyə hazır olduğunu bildirir. Bununla bərabər Babaxan (Fətəli şah — Qacarın varisi) ilə də nəvazişlə davranır».

Ağa Məhəmməd şah Şuşada öldürüldükdən sonra İranda hakimiyyəti ələ almış Fətəli şah Zaqafqaziyani ələ keçirmək üçün tədbirlər görməyə başladı. O, İrəvan xanlığından keçərək Qarabağı tutmaq və burada öz qoşunlarının sayını artırmaq, Qarabağda, bacısının əri İbrahim xanın yanında sığınmaq tapmış Səlim xanı da götürüb Şəki üzərinə yürümək, Məhəmmədhəsən xanı devirib Səlim xanın hakimiyyətini bərpa etmək, bu sonuncunun və Şirvan hakimi Mustafa xanın köməyi ilə Car-Balakən üzərinə yerimək, sonra isə Gürcüstanı zəbt etmək istəyirdi. Lakin o öz niyyətlərini həyata keçirə bilmədi. 1801-ci ildə Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildi. P. Q. Butkov bu münasibətlə yazırdı: «General-leytenant Knorinq özünün məktubu ilə İmeretiya çarına, Axalsık, Kars və Bayazıt paşalarına, Gəncə, Xoy, Şuşa, Şəki və Şamaxı xanlarına və ləzgi cəmiyyətinə Gürcüstanın Rusiyanın ali hakimiyyətini qəbul etməsini xəbər verir».⁷⁵ Həmin ildə çar I Aleksandr verdiyi sərəncamda qarşıya belə bir vəzifə qoyurdu: «Ətraf hakimlər və xalqlarla əlaqə saxlayaraq Rusiyaya meyl edənlərin sayını artırmaq lazımdır, xüsusilə hələ üzərlərində Baba xanın (Fətəli xan) hakimiyyəti təsdiq olunmamış və hazırkı şəraitdə özlərinin təhlükəsizliyi üçün Rusiyaya daha çox meyl göstərəcək İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və başqa xanları cəlb etmək gərəkdir».⁷⁶ Rusiyanın belə bir siyasəti Rusiya dövlətinə müxalif olan Avropa dövlətləri tərəfindən müdafiə olunan İran və Türkiyənin əks tədbirlər keçirilməsinə səbəb oldu.

Gürcüstanın Rusiyanın tərkibinə daxil olması bütün Zaqafqaziyanın Rusiya tərəfindən işğalının başlanğıcı oldu. Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı təyin olunmuş, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini od və qılınc ilə həyata keçirən general Sisianov hərbi strateji əhəmiyyəti olan Car-Balakəni ələ keçirməyi qərara aldı. 1803-cü ilin martında çar qoşunları general Qulyakovun başçılığı altında Qanıx çayı yaxınlığında Car-Balakən camaatının dəstələrini məğlub edib Balakəni ələ keçirdilər, heç bir hərbi zərurət olmadan onu top atəşi ilə dağıtdılar, daha sonra isə Carı tutdular. 1804-cü il yanvarın 3-də çar qoşunları ilə Gəncə hakimi Cavad xanın qoşunu arasında döyüş oldu. Gəncə qalasının müdafiəçiləri məğlubiyətə uğradı. Cavad xan öldürüldü. Gəncənin tutulması rus qoşunlarının Azərbaycanın içərilərinə irəliləməsini asanlaşdırdı. Digər tərəfdən Zaqafqaziyani zəbt etmək planlarından əl çəkməyən İran, Britaniya diplomatiyasının təhriki ilə 1804-cü il iyulun 10-da Rusiyaya müharibə elan etdi. Bu hadisələrlə əlaqədar olaraq Azərbaycan xanları arasında qruplaşma da sürətləndi.

Qeyd etdik ki, hələ 1800-cü ildə Şəki hakimi Məhəmmədhəsən xan rus qoşunlarının baş komandanı Knorinqə məktub göndərərək Rusiyanın himayəsini qəbul etmək istədiyini bildirmişdi. Knorinq Məhəmmədhəsən xana yazmışdı ki, çar şübhəsiz onun xahişinə əməl edəcəkdir, lakin birbaşa çarın özünə müraciət etsə yaxşıdır. Bu dövrdə Rusiyanın köməyinə meyl göstərən Şamaxı hakimi Mustafa xan da Şəki xanını müdafiə edirdi. Məhəmmədhəsən xanın Rusiya ilə əlaqə saxlaması Fətəli şah hökumətini ciddi narahat etdiyindən, onu taxtdan salmaq məqsədilə 1802-ci ilin ortalarında şah, oğlu Pirqulu xanın başçılığı altında kiçik qoşun dəstəsi göndərdi. Həmin dəstə İrəvan xanlığında ilişib qaldı və məqsədinə çatmadı.

Məhəmmədhəsən xan Rusiyaya meylini davam etdirərək carlılara və Dağıstan feodallarına yazırdı: «Mənim əzizlərim. Sizin məktubunuzu aldım və məzmunu ilə tanış oldum. Rusiya rəislərilə sülh yaratmaq sizin üçün də, bizim üçün də xeyirlidir. Siz onların yanına adamlarınızı göndərin və onlarla barışın, ancaq siz öz işinizdə yalnız ehtiyatlı olmağa çalışmayın, danışıqlarda sülh bağlayana qədər möhkəm olun, mən də əlimdən gələni edəcəyəm. Sizin danışıqlar və məsləhət almaq üçün xahişinizə əməl edərək 5 nəfər ən inanılmış adamlarımı göndərirəm. Rus rəisinin yanına da ən inanılmış adamım Şahverdi bəyi müqavilə bağlamağa göndərirəm və ona tapşırıram ki, sizin yanınıza gələndə bütün fikirlərimi sizə çatdırsın».⁷⁷ 1803-cü ildə Fətəli şah özü külli miqdarda qoşunla İrəvana yaxınlaşdı. 1804-cü ilin əvvəlində, Gəncənin təslim olması xəbərindən sonra o, Məhəmmədhəsən xana fərman göndərərək Gürcüstan üzərinə yürüş edəcəyini bildirdi və qoşun dəstəsi hazırlayaraq onu gözləməsinə tapşırırdı. İran qoşununun Zaqafqaziyaya gəlməsi xəbəri, həm də Sisianovun Gəncəni tutduğu zaman işlətdiyi siyasət (Cavad xanın arvadı Məhəmmədhəsən xanın bacısı idi. Bacısının taleyi isə onu narahat edirdi) ilə əlaqədar Məhəmmədhəsən xan artıq İrana meyl etməyə başlamışdı. Məhəmmədhəsən xan birinci növbədə öz hakimiyyətini itirməkdən qorxurdu, çünki xalqın tərəddüdündən xəbər tutan Sisianov ona yazmışdı: «Əmin ol ki, əgər mən əmr etsəm, Gəncə xanlığı kimi Nuxa xanlığı da olmayacaqdır».⁷⁸ İrana arxalanmağa can atan Şəki xanı müttəfiqi Mustafa xandan üz döndərdi. Bu hərəkəti Mustafa xanı Səlim xan ilə yaxınlaşmağa sövq etdi. Əvvəllər İrana meyl göstərən Səlim xan isə, əksinə, daha güclü arxa olan Rusiyaya üz tutdu və Sisianova müraciət etdi. Öz məktubunda Səlim xan hələ 1796-cı ildə Rusiya təbəəliyini qəbul etdiyini

⁷⁵ P. Q. B u t k o v. Göstərilən əsəri, II hissə, səh. 512.

⁷⁶ AKAK, II cild, sənəd 1116, səh. 643.

⁷⁷ AKAK, II cild, sənəd 1282, səh. 638.

⁷⁸ Y e n ə orada, səh. 636—637.

bildirir və xahiş edirdi ki, onun hakimiyyətinin bərpa olunmasına kömək etsin. Səlim xan hər il Rusiya dövlət xəzinəsinə 7000 çervon xərac verəcəyini və rus qarnizonunu Şəkidə yerləşdirəcəyini öhdəsinə götürürdü.⁷⁹ Anası Gürcü qızı (Borodino vuruşmasının qəhrəmanı Baqrationun bacısı) olan Səlim xanın məktubu Sisianovun planlarına uyğun gəlirdi. Sisianovun Səlim xanla yaxınlaşmaq istəməsinin bir səbəbi də Qarabağ hakimi İbrahim xanın Səlim xan ilə qohumluğu idi. Sisianov Səlim xan vasitəsilə Qarabağ xanına da təsir göstərmək istəyirdi.⁸⁰

Məhəmməd həsən xan Şəkidə hakimiyyətdə qalmaq üçün hər cür imkandan istifadə etməyə çalışırdı. O, ruslar İrəvan xanlığı üzərinə hücum keçdiyi zaman Dağıstan ruhanilərinə və feodallarına müraciətlə yazmışdı: «Rus qoşunları Gəncəni əsarət altına aldılar, onun əhalisini qırdılar və əsir aldılar, onların qoşunlarının bir hissəsi Cənub üzərinə yeridi, oranın əhalisinə böyük ziyan vurdular və onların qonşuluğunda düşərgə saldılar... çeçenlər və kabardalılar onların yolunu kəsdilər. İndi qoşunların Dərbənddən keçməkdən başqa yolları yoxdur... onların yolunu kəsin... Bu iş üçün sizə kömək lazım olsa, biz göndəririk».⁸¹

Sisianovun ona kömək edəcəyinə arxayın olan Səlim xan Mustafa xanla birlikdə Şəki üzərinə yeridi. Məhəmməd həsən xan əsir alındı, lakin Mustafa xan Səlim xanı deyil, öz adamını Şəkiyə naib təyin etmək, beləliklə, Şəki xanlığını özündən asılı vəziyyətə salmaq istədi. O, Səlim xana bildirdi ki, qızını və oğlunu onun yanında əmanət qoymayınca, xanlığı ona verməyəcəkdir. Səlim xan razı oldu. Eyni zamanda Mustafa xan Səlim xanın qardaşı, vaxtilə Məhəmməd həsən xan tərəfindən kor edilmiş Fətəli xana da xanlıq təklif etdi və uşaqlarını əmanət istədi. Fətəli xan da razı oldu. Əslində isə Mustafa xan Şəkiyə gizlicə naib təyin etmiş və ona Məhəmməd həsən xanın var-dövlətini ələ keçirməyi tapşırırmışdı. Aldanıldığını görən Səlim xan qardaşı Fətəli ilə birləşdi və Şəki əhalisinin köməyi ilə xanlığı ələ keçirə bildi. Səlim xan başa düşürdü ki, o, Şəki xanlığını ələ keçirməklə Şamaxı xanı Mustafa xanı öz əleyhinə qaldırmışdır və buna görə də Rusiyaya müraciət edib kömək istədi. Sisianov da imperatora xəbər göndərdi ki, «Səlim xan məktubları və nümayəndələri vasitəsilə himayə və müdafiə xahiş edir, Rusiya imperiyasına sadıq təbəə olacağına and içir».⁸²

1805-ci ilin martında Mustafa xan Şəki xanlığının sərhədlərinə yaxınlaşdı. Bu vaxt Rusiyadan Səlim xana hərbi kömək gəldi. Bu köməyin o qədər də böyük olmamasına, cəmi 300 əsgər və 2 topdan ibarət olmasına baxmayaraq, bu Səlim xanı ruhlandırdı. Mayor Akimovun başçılıq etdiyi bu dəstə Səlim xanın qüvvələri ilə birləşərək Mustafa xanı məğlubluq vəziyyətinə uğratdı. Sisianov, qaliblərə düşməni təqib etməyə icazə vermədi. Mustafa xanın qoşunları geri çəkilməyə məcbur qaldı, əhalini əsir götürür, mal-qaranı aparırdılar.

Həm İranın, həm də qonşusu Şirvan xanlığının öhdəsindən gələ bilməyəcəyini görən Səlim xan Sisianova məktub yazaraq Rusiyaya sadıq olacağını bildirdi. Sisianov cavab məktubunda onu qələbə ilə təbrik etmiş və ona daima kömək edəcəyini bildirmişdi. İki xanlıq arasında gedən mübarizə Sisianova Zaqafqaziyada silah işlətmədən tədbirlərini həyata keçirməyə mane olurdu. O, bu iki xanlığın xanlarını birləşdirməyə və öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. O, bu məqsədlə mayor Tarasovu Mustafa xanın yanına göndərərək bildirdi ki, Səlim xan Rusiya dövlətinin himayəsindədir, əgər o, Səlim xanla düşmənçiliyi davam etdirsə Rusiyanın cəzasına məruz qala bilər.⁸³ Mustafa xan Səlim xanla barışmağa məcbur oldu və onunla dost olacağına and içərək apardığı əsirləri və mal-qaranı geri qaytardı. Bununla yanaşı o, Səlim xanı Rusiyanın ali hakimiyyətini qəbul etməyə çağırırdı və öz şərtlərini bildirirdi. Nəhayət Səlim xan Rusiyanın ali hakimiyyətini qəbul etdi. Rusiyanın himayəsi ilə xanlıqda möhkəmlənmək istəyərək Gəncə yaxınlığında, Kürəkçay sahilində düşərgə salmış Sisianovun iqamətgahına gəldi, yeznəsi İbrahim xandan bir həftə sonra 1805-ci il mayın 21-də Şəki xanlığının Rusiyanın himayəsi altına keçməsi haqqında müqavilə imzaladı. Bu müqaviləyə görə Səlim xan hər il dövlət xəzinəsinə 7000 çervon xərac verməli, öz xanlığında 500 nəfərlik rus qoşun dəstəsini yerləşdirməli, onları və atlarını ərzaqla təmin etmək üçün hər il 529 xalvar un, 80,5 xalvar buğda verməli, qışda onları odunla təmin etməli idi. Bundan başqa xan 4 yaşlı oğlunun əvəzinə beş bəyin uşağını əmanət verməli, iki ildən sonra isə öz oğlunu Tiflisdə daimi yaşamaq üçün əmanət göndərməli idi.

Şəki xanlığı idarə məsələlərində də tam asılı vəziyyətə düşdü. O öz tədbirlərini xanlıqda olan çar məmuru ilə razılaşdırmalı, qonşu xanlıqlarla əlaqəsi barədə Qafqaz qoşunlarının baş komandanına məlumat verməli idi. Ümumiyyətlə, xan xanlıqda olan çar qarnizonu rəisindən siyasi baxımdan tam asılı idi.

Elə bu vaxt İran şahı Fətəli şahın nümayəndəsi Səlim xanın yanına gələrək Rusiya ilə əlaqəni kəsməyi və İran tərəfə keçməyi tələb etdi. Səlim xan İranın tələbini rədd edərək, bu barədə Sisianova xəbər verdi: «Cümə axşamı günü Babaxanın nümayəndəsi onun fərmanı ilə yanıma gəlmişdi. Onunla Şirvanlı Mustafa xanın nümayəndəsi də gəlmişdi. Fərmanı zati-alilərinizə təqdim edirəm. Adını çəkdiyim nümayəndə isə mənə bildirdi ki, mən ruslardan aralanmalıyam, belə olduqda mən onun himayəsinə nail olaram. Mən cavab verdim ki, mən

⁷⁹ Акты, II cild, səh. 637.

⁸⁰ Утверждение русского владычества на Кавказе, I т, Тифлис, 1901, стр. 190.

⁸¹ АКАК. II cild. sənəd 1280, səh. 637.

⁸² У е н ə orada, sənəd 1291, səh. 643.

⁸³ Н. Д у б р о в и н. История войны владычества русских на Кавказе, səh. 427.

əlahəzrətə İbrahim xanla birlikdə Rusiya qoşunlarının ali sərdarı ilə görüşən və müqavilə imzaladığı gün cavab vermişəm və bu cavabla adını çəkdiyim nümayəndəni yola saldım. Allahın mərhəmətilə, nə qədər ki sağam, nə hökmdardan, nə də siz əlahəzrətdən üz döndərmərəm».

Az vaxtdan sonra Səlim xan Rusiyadan üz döndərməyə başladı. Rusiya himayəsini rədd edən Dağıstan Şamxalının nümayəndəsini onun məktubu ilə qəbul etdi. Bunun ardınca Quba xanı Şeyxəli xanın da nümayəndəsi Səlim xanın yanına gəldi. O, öz məktubunda Səlim xandan xahiş edirdi ki, Rusiyanın təbəəliyini rədd etsin və bildirdirdi ki, İran şahı Fətəli şah ona hər cür kömək göstərəcəkdir.

Səlim xan öz əvvəlki qeyri-məhdud hakimiyyətini bərpa etməyə çalışırdı. Bunu Kürəkçay müqaviləsi bağlandıqdan bir ay sonra Sisianovun Səlim xana göndərdiyi məktubdan da aydın görmək olar. Sisianov məktubunda Səlim xanı ləzgilərlə ittifaq bağlamaq istəməsində, İran şahının nümayəndəsini səmimiyyətlə qarşılamaqda təqsirləndirirdi.

1806-cı ilin iyun ayında Şuşa yaxınlığında Xankəndində çar zabiti Lisaneviçin əmri ilə Səlim xanın bacısı, əri İbrahim xan və bütün ailəsi ilə birlikdə güllələnib məhv edildi. Qarabağda gözlənilmədən baş vermiş bu faciə Səlim xanın Rusiya himayəsindən imtina etməsinə səbəb oldu. O, Şəkiddə yerləşən rus qarnizonuna basqın etdi.

Rusiya ilə Şəki xanı arasında bağlanmış Kürəkçay müqaviləsinə görə Şəki yaxınlığında, başda mayor Parfyanov olmaqla Tiflis alayının 2 rotası (təxminən 300 nəfər) yerləşdirilmişdi. Səlim xan Parfyanovu əsir götürmək məqsədilə öz yanına «yığıncağa» çağırdı. Heç nədən şübhələnməyən Parfyanov 15 kazakla onun yanına yola düşdü. Qalaya yaxınlaşan Parfyanov Səlim xanın qoşunlarını qaladan kənarında, düzənlikdə gördü, şübhələnərək, qoşunun nə üçün qalada olmadığını soruşdu. Səlim xan bəhanə tapdı, söylədi ki, iranlıların yürüş edəcəklərindən şübhələnilib və qoşunlara baxış keçirmək istəyir. Parfyanov xanın qərargahına daxil olan kimi, onu tərksilah edərək, əsir aldılar, döydülər və Şəki qalasına göndərdilər. Parfyanovu müşayiət eləyən kazakların bir neçəsini qılıncdan keçirdilər, qalanını əsir etdilər. Həmin günün axşamı Səlim xan Parfyanova çatdırdı ki, onu və əsir alınmış kazakları azad etməyə hazırdır, bir şərtlə ki, öz qoşun dəstəsini Şəkiddən çıxarsın. Parfyanov Səlim xanın təklifini qəbul etməyə və dəstəsini Şəkiddən çıxarmağa məcbur oldu.⁸⁴

Sisianovun ölümündən sonra Qafqazda baş komandan təyin olunmuş general Qudoviç belə hesab edirdi ki, «xain çıxmış Şəki xanına hələlik toxunmaq lazım deyildir».⁸⁵ O fikirləşirdi ki, Qarabağ xanının və ailəsinin heç bir səbəb olmadan məhv edilməsilə bağlı olan bu çıxışına görə Səlim xanı günahlandırmaq düzgün deyildir. Qudoviç bu fikrini imperatora da yazmışdı.

Tezliklə Abbas Mirzə Şəkiyə 300 sərbaz və Səlim xana 30.000 çervon pul göndərdi ki, ləzgilərdən muzdlu qoşun yığsın. 1806-cı il sentyabrın 9-da general Bulqakova əmr olunur ki, Bakını ələ keçirəndən sonra «Kür boyu ilə irəliləyərək xəyanət etmiş Şəki xanını cəzalandırsın». Bu işdə Mustafa xan da ona kömək etməli, müqabilində Şəki xanlığı ərazisinin bir hissəsi Mustafa xana verilməli idi.

Vəziyyətinin ağırlaşdığını görən Səlim xan çar I Aleksandra məktub yazıb səhvə yol verdiyini bildirdi və bağışlanmasını xahiş etdi. Bununla əlaqədar olaraq baş komandan general Bulqakova Bakını aldıqdan sonra Şəki üzərinə getməyi xüsusi göstərişə qədər təxirə salmağı tapşırırdı. Lakin Səlim xan yenə tərəddüd edir, hansı vasitə ilə olursa-olsun öz hakimiyyətini saxlamağa çalışırdı. Odur ki, çarizm Səlim xanı kənar etməyi qət etdi və general Nebolsinin başçılığı altında qoşun göndərdi.

Abbas Mirzədən aldığı pulla avar və ləzgilərdən topladığı qoşunun Səlim xana köməyi olmadı. 1806-cı il oktyabrın 22-də Şəki yaxınlığında baş vermiş döyüşdə Səlim xan basıldı və ailəsi ilə birlikdə Şəki xanlığında olan Kəldək kəndinə qaçdı. Nebolsin Səlim xanı tutaraq Tiflisə göndərmək haqqında əmr aldı. Səlim xanın nəslə xan olmaq hüququndan məhrum edildi. Xanlığı idarə etmək üçün dörd bəydən ibarət müvəqqəti idarə yaradıldı. Səlim xan hər şeyin əldən çıxdığını görərək Abbas Mirzənin düşərgəsinə qaçdı. Çar hökuməti İran şahından üz döndərərək Rusiyaya köçmüş xoşlu Cəfərqulu xanı Şəkiyə hakim təyin etdi. Bu hadisələri A. Bakıxanov «Gülüstani-İrəm» əsərində belə şərh edir: «Bu zaman Şəki hakimi Səlim xan, İbrahim xanın arvadı olan bacısının öldürülməsi ədavətilə Rusiya dövləti ilə çəkişməyə başladı. Bir müddət bundan əvvəl, Gəncədən o özünə kölə gətirdiyi ruslardan bir neçə nəfərini öldürdü, qalanları Gəncəyə qayıtdılar. Bu hadisədən sonra general Nebolsin, sərdar Qudoviçin əmrilə Gəncədən Şəkiyə hərəkət etdi. Səlim xan qabaqcıdan Naibüs-səltənədən çoxlu pul almışdı. Car və Avar ləzgilərini gətirib, mükəmməl qüvvə ilə yerin çətinliyinə və lazımı hazırlığa arxalanaraq müqavimətə girişdi. Müharibə zamanı ləzgilər qaçdılar, o da naçar qalıb, ailə və əqrabası ilə vətəninə buraxıb İrana getdi. Səlim xan xoşrəftar, kefcil və rəhmsiz bir əmir idi.

Hicri 1221-ci (1806) ildə Şəki ölkəsi Rusiyanın ixtiyarına keçdi. Keçən il Koroğluya nisbət verilən Çənlibel adlı yerdən Rusiya dövlətinə pənah aparmış olan general-leytenant Cəfərqulu xan Dünbülü, Şəki hakimiyyətinə təyin edildi».⁸⁶

⁸⁴ K ə r i m A ğ a F a t e h. Göstərilən əsəri, səh. 52.

⁸⁵ Rusiya MDHTA, fond VUA, 1806, iş 4263, vər. 174.

⁸⁶ A. B a k ı x a n o v. Gülüstani-İrəm, səh 197—198.

Şəkinin Səlim xana tərəfdar olan bəyləri Cəfərqulu xanın Şəki xanı təyin olunmasının əleyhinə çıxdılar. Hətta bəzi toqquşmalar baş verdi və bu toqquşmalarda bir neçə rus soldatı öldürüldü. Səlim xan İrandan Şəkiyə öz adamlarını göndərir, onlar isə Şəki camaatı arasında narazılıq toxumu səpirdilər. Onlar belə şeyi yayırdılar ki, Fətəli xan ona 12 minlik qoşun ayırmışdır və o gəlib Şəkini tutacaqdır. Bu şeyi Rusiya komandanlığını narahat etdi və baş komandan general-mayor Nebolsinə göstəriş verdi ki, «Şəkidə olan kabardin rotalarına kömək üçün Troitsk müşketyor alayının bir batalyonunu göndərsin».⁸⁷ Adları çəkilən rotaların komandirinin 1808-ci il iyulun 9-da yazdığı raportda xəbər verilirdi ki, Səlim xanın qohumu Məmməd bəy 13 nəfərlə Şəkiyə gəlmişdir və 500 nəfər Səlim xan tərəfdarları ona qoşulmuşdur. Onların əleyhinə Cəfərqulu xana İsmayılın başçılığı altında 90 soldat və 400 kazak göndərilmiş, onlar Səlim xanın tərəfdarlarını təqib etmiş, dağıtmış və 40 nəfərə qədər əsir götürmüşlər.⁸⁸

Qafqaz qoşunlarının baş komandanı Qudoviç general Nebolsinə 1807-ci il yanvarın 22-də göndərdiyi məktubunda «bəylərə, ruhanilərə, ağsaqqallara və bütün Şəki camaatına müraciət» göndərdi. Burada Qudoviç «satqın Səlim xanla birlikdə» çar qoşunlarına atəş açmış, bir neçə çar əsgərini öldürmüş Şəki əhalisinə hədə-qorxu gəlir və qeyd edirdi ki, tabe olmayanlar cəza alacaqlar.

Qudoviç Cəfərqulu xana yazdığı məktubunda əhalini tərkislah etməyi zəruri hesab edir, ara sakitləşənə qədər Şəkidə üç rota hərbi qüvvə saxlamağı, bundan əlavə Şəki bəylərindən və inanılmış adamlardan 500 nəfərlik silahlı dəstə düzəltməyi lazım bilirdi. Buna baxmayaraq, Aşağı və Yuxarı Göynük kəndlərinin əhalisi üsyan etdi və Cəfərqulu xana tabe olmayacağını bildirdi. Başqa kəndlərdə də narazılıq artdı. Şəkidə olan kabardin atıcı alayının üç rotası, Cəfərqulu xanın dəstəsi və İlisu sultanının min nəfərlik dəstəsi üsyanı silah gücünə yatırdı. Ələ keçmiş 40 nəfər üsyançıya amansız divan tutularaq öldürüldü. Əhalinin bu çıxışı obyektiv olaraq çarizmin müstəmləkə siyasətinə qarşı, habelə ona canla-başla qulluq edən yerli feodal hakimlərə qarşı yönəldildi. 1807-ci ilin sonuna yaxın Cəfərqulu xana qarşı müvəffəqiyyətsiz sui-qəsd oldu. Çar hökuməti əhalini qorxutmaq üçün Şəkiyə əlavə bir batalyon da göndərdi.

Rusiya—İran müharibəsi İranın tam məğlubiyyəti ilə qurtardı. 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstən kəndində çar Rusiyası ilə İran arasında bağlanmış müqaviləyə görə Talış, Şirvan, Quba, Bakı, Gəncə, Qarabağ və Şəki xanlıqları Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil oldu. Bu müqavilə üzrə Azərbaycan iki hissəyə bölünmüş oldu. Şah İrən Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunması ilə hesablaşmaq istəmir, yeni müharibəyə hazırlaşdı. Bu işdə İngiltərə ona yaxından kömək edirdi. 1826-cı ildə şahzadə Abbas Mirzə müharibə elan etmədən öz qoşunları ilə Azərbaycana soxuldu. İran qoşunları Qarabağı tutaraq, Şuşa qalasını mühasirəyə aldılar. İran qoşunları ilə bərabər hakimiyyətlərini bərpa etmək istəyən keçmiş xanlar da Azərbaycana gəldilər. Qafqazda baş komandan general Yermolovun çara göndərdiyi məlumatdan aydın olur ki, İran qoşunlarının hücumundan istifadə edən keçmiş xanlıqların əhalisinin bir qismi də çarizmə qarşı çıxış etdi. Bu, çarizmin milli-müstəmləkə siyasəti ilə yanaşı keçmiş xanların yerinə təyin olunmuş komendantların, çar məmurlarının, çarizmə xidmət edən yerli feodalların özbaşınalığı, zorakılığı ilə bağlı idi. Burjua-dvoryan tarixçisi Potto bu dövrdə xanlıqlarda baş vermiş hadisələri təsvir edərək yazır: «1826-cı ildə İranın basqını, bütün xanlıqları yenidən həyəcəyə gətirdi. Lakin bu öləri qasırga idi. Bu qasırga Şəki torpağı üzərində yalnız dağıntı izləri qoyub keçdi».⁸⁹ General Yermolovun etirafına görə «Şəki əyalətində də həmin həyəcan özünü göstərirdi». Nuxa şəhərində olan iki rotanın çoxsaylı əhalinin cənginə keçmək təhlükəsini nəzərə alaraq, onların şəhərdən çıxarılması barədə əmr verildi.⁹⁰ Çar qoşunu Şəkidən çıxan kimi Səlim xanın İranda yaşayan oğlu Hüseyn xan Şəki xanlığını ələ keçirdi, lakin «Şəki əhalisi qruplara bölünmüş, onların çoxu gəlmə xana məcburiyyət qarşısında» tabe olmuşdu. Yeni Şəki xanı Gürcüstan şahzadəsi Aleksandrla birləşərək Qarabağın kəndlərinə basqın edir, əhalini soyurdu. «Olduqca məzmunsuz və tənbel» adam olan Hüseyn xan Abbas Mirzənin ümidlərini doğrultmağa qadir deyildi. Rus qoşunlarının Şamxor və Gəncə altında çaldığı iki böyük qələbədən sonra, keçmiş xanlar qaçmağa başladılar. Rus qoşunu 1826-cı il oktyabrın 19-da yenidən Şəkiyə daxil oldu. Hüseyn xan İrana qaçdı. Bu vaxt Şəkidə olan general Yermolov yazırdı ki, Şəki bəylərinin çox hissəsi xəyanət etmişdi, camaat isə xanın qovulmasından məmnun idi.⁹¹ Az sonra buradakı rus hərbi qüvvələri artırıldı. Noyabr ayında altı topçu rotasının da daxil olduğu 2-ci Ulan diviziyası və bir kazak alayı, dekabrın 9-da isə Yermolov Şəkiyə gəldi. Beləliklə, Şəki xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı başa çatdı.

XANLIĞIN İQTİSADI HƏYATI

1. Kənd təsərrüfatı

⁸⁷ AKAK, III cild, sənəd 504, səh. 280.

⁸⁸ AKAK, III cild. Sənəd 512, səh. 287.

⁸⁹ П. Г. Потто. Кавказкия..., II с., səh. 672,

⁹⁰ Мирза Адигözəl бəй. Qarabağnamə, Bakı, 1950, səh.123.

⁹¹ AKAK, VI cild, I hissə, səh. 384

Şəki xanlığı əhalisinin əsas kütləsi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Burada əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, baramaçılıq və s. inkişaf etmişdi. Şəhərin özündə də meyvə bağları, üzümlüklər böyük bir sahəni əhatə edirdi.⁹² Xanlığın dağlıq yerlərində də, aran yerlərində də taxıl istehsalı kənd təsərrüfat istehsalında üstün mövqə tuturdu. Arxiv sənədində qeyd olunur ki, Şəkidə və Qəbələdə yaşayan «xalq öz mənəviyyəti və adətlərinə görə Dərbənd və Quba camaatı ilə eynidir.., istehsal sahəsi əkinçilik, arıçılıqdır. Onlarda bağ məhsulları istənilən qədərdir».⁹³ Şəki xanlığının 13 kəndində barama hazırlamaq üçün 202 tut bağı var idi.

Kənd təsərrüfatının texniki təchizatı aşağı səviyyədə idi. Əsas əkinçilik alətləri xış və 8—10 heyvanın hərəkətə gətirə biləcəyi kotan idi. Suvarma işi yaxşı aparılmırdı.

Torpaqların xeyli hissəsi bəylərin ixtiyarında idi. Bu torpaqlar iki kateqoriyaya bölünürdü: mülk və tiul. Mütlər mülkədarların mülkiyyətində idi. Tiul isə dövlət xəzinəsinə məxsus olub, ayrı-ayrı bəylərə müvəqqəti, yaxud daimi istifadə üçün verilmiş torpaqlar idi. Tiul daimi istifadəyə verildikdə ondan istifadə edən tiuldar ölərsə, tiul dövlət xəzinəsinin ixtiyarına keçir, yaxud xanın fərmanı ilə onun xələflərinin istifadəsinə verilirdi. Bununla yanaşı bu dövrdə titulun bəzi tiuldarların mülkiyyətinə keçməsi, «mülk»ə çevrilməsi prosesi gedirdi.

Xanlıqda qışlaq və yaylaq adlandırılan otlaqlar var idi və bu otlaqlar əsasən bəylərin mülkiyyətində, yaxud istifadəsində olub, onların mal-qarasının otlağı idi. Bu torpaqlardan maldarlar da müəyyən ödəniş müqabilində istifadə edirdilər.

Məscidlərə və başqa dini idarələrə məxsus olan torpaq sahələri də var idi və bu torpaqlar vəqf adlanırdı. Vəqf sahibləri xüsusi vəziyyətdə olub, xan xəzinəsinə hər cür vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idi.

Xanlığın əhalisinin sinfi tərkibi məhsuldar qüvvələrin inkişafı və hakim istehsal münasibətləri ilə bağlı idi. Cəmiyyət iki sinfə bölünürdü: feodallar və kəndlilər. Birinci qrupa sultanlar, məliklər, bəylər, tayfabaşılar, ağalar, həmçinin din xadimləri olan şeyxlər, axundlar, qazılar, mollalar daxil idilər. Onlardan hər biri feodal ierarxiyası pillələrində özlərinin silki mənşəyi, mülklərinin həcmi, hərbi dəstələrinin sayı və tutduqları vəzifələrə görə müxtəlif yerlərdə dururdular. Feodal ierarxiya pilləsinin başını xanlığın ali hakimi olan xan tuturdu. Xan nəslindən olanlar da bu pillənin başında dururdular. Onlardan sonrakı yerləri xana tabe olan, müəyyən əraziyə başçılıq edən Sultanlar və Məliklər tuturdu. Sultanlar cəmiyyəti iki nəfər idi: Qutqaşen və Ərəş sultanları.

Feodal ierarxiyasının sonrakı pillələrində mülkədar-bəylər, tiuldar-bəylər və ağalar dururdular. Tarixçilərin çoxu nədənsə maafları da bu ierarxiyaya daxil edirlər. Biz belə hesab edirik ki, bu düz deyildir. Maaflar kəndlilər içərisindən çıxmış, feodallara xidmət müqabilində (əsasən qoşun dəstələrində) müəyyən güzəştlər edilmiş, vergi və mükəlləfiyyətdən azad edilmiş kəndlilər idi. Doğrudur, maaflardan bəziləri xüsusi xidmətlərə görə hətta bəylik rütbəsinə də çatırdılar. Bunları feodal ierarxiyasına daxil etmək olar. Onlar bəzən kətxuda, yüzbaşı təyin olunur, kəndli kütləsi içərisində olub feodallara casusluq edir, xanın müxtəlif tapşırıqlarını yerinə yetirirdilər. Bir arxiv sənədində deyilir ki, «Maafların vəzifəsi ondan ibarətdir ki, xanların hökmü ilə düşməne qarşı hücumu göndərilir, yerli rəislərin göstərişlərini yerinə yetirir, gözətçilərə başçılıq edir, ancaq xəzinəyə vergi vermirdilər».⁹⁴ Beləliklə, onların böyük hissəsi güzəştlər almış kəndlilər idilər. Ancaq bəziləri feodalın qəzəbinə keçib bütün hüquqlardan məhrum edilərək vergi-mükəlləfiyyətlər ödəyən kəndlilərin sırasına qayıtmalı olurdular.

Azərbaycanın XVIII əsr tarixini tədqiq etmiş V. N. Leviatovun 1824-cü ildə əhalinin siyahıya alınması materiallarına isnad edərək apardığı hesablamalara görə maafların sayı 6250 nəfər olub, vergi ödəyən əhalinin, yəni kəndlilərin 7 faizini təşkil edirmişlər. Elə bu rəqəmin özü də bizə haqq verir ki, maafları feodal ierarxiyasına aid etməyə. Şəki xanlığında maaflar Qarabağ və Quba xanlıqlarına nisbətən az idi, bu da həmin xanlıqlarda orduya səfərbərlərin sayının çox olması ilə bağlı idi.

Kəndli sinfinə isə rəiyyət və rəncbərlər daxil idi. Özünün pay torpağı olub, bu və ya digər mülkədar və tiuldara, torpaqdan istifadə müqabilində vergi ödəyən və mükəlləfiyyətlər daşıyan kəndlilər rəiyyətlər adlanırdılar. Bu kəndlilər feodaldan asılı kəndlilər idilər. Rəncbərlər isə torpaq payı olmayıb, bu və ya digər bəyin, yaxud xanın təsərrüfatında işləməyə məcbur olan, bunun müqabilində müəyyən pay alan kəndlilər idilər. XVIII əsrin sonlarında xanın, Şəki xanlığının 26 kəndində yerləşən tut bağlarında 3280 rəncbər işləyirdi. Onlar xanlığın Xanabad və Cəfərabad kəndlilərinin sakinlərinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdilər. Cəfərabad rəncbərinin hər biri ildə bir kürk, üç tağar buğda, iki tağar çəltik və 40 man. pul alırdı. Mülkədarlar və tiuldarların icazəsi ilə onlar bir təsərrüfatdan digərinə keçə bilər, xan isə xüsusi fərmanı ilə onları yeni sahiblərinə təhkim edirdi. Nadir hallarda olsa da rəncbərlər alınıb-satılır, bağışlanırdı.⁹⁵

Rəiyyətlər öz sahiblərinə—xanlara və bəylərə, onların torpaqlarından istifadə müqabilində müxtəlif vergilər ödəməli idilər. Bu vergilərdən ən geniş yayılanı malcəhət (mal-cəhət) vergisi idi. Kəndlilər topladıqları

⁹² «Kavkaz» qəzeti, № 24, 1846.

⁹³ Rusiya MDHTA, f. VUA, iş 18486, vər. 67.

⁹⁴ Azərb. MDHTA, f. 91, iş 78, vər. 268.

⁹⁵ H. B. A b d u l l a y e v. Göstərilən əsəri, səh. 159—165.

taxılın 1/5-dən 1/3-nə qədərini öz sahibkarına verməli idilər. Məlcəhət bəzi xanlıqlarda bəhrə, Şəki xanlığında isə məlcəhətin pulla ödənilən hissəsi töycü adlanırdı.

Rəiyyətlərin daşdığı ən ağır vergilərdən biri bayramlıq idi, yəni kəndlilər bayram günlərində onlara «hədiyyə» verməyə borclu idilər. Şəki, Şamaxı və Qarabağ xanlıqlarının 1819—1823-cü illərdə tərtib olunmuş «Təsfi»-ndə qeyd olunur ki, bayramlıq vermək məcburi idi. Bayramlığın həcmi az deyildi. Məsələn, Şəki xanlığının Padar mahalının bir kəndində bayramlıq bir Şəki batmanı (13 kq.) yağ və 5 manat gümüş puldan ibarət idi.⁹⁶

Kəndlilərdən xan üçün dağlıq vergisi də toplanırdı. Bu vergi barama, düyü, buğda, yağ, yumurta və toyuq-xoruzdan ibarət idi. Bu verginin miqdarı hər kənd üçün xan tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. Ayrı-ayrı kəndlərin sahibləri də bu növ vergi yığirdilər.

İxracat adlı vergi (o qullux, yaxud dırnaqlıq da adlanırdı) vergi yığanların nəfinə toplanırdı. Xanın atları üçün ələf (5000 yük), mustamir adlanan çəltik vergisi yığılırdı. Xan vəziri nəfinə toplanan vergi vəzirlik adlanırdı.⁹⁷

Vergilərdən danışarkən, bir mühüm məsələni nəzərə almaq lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, mülkədarların şəxsi mülkiyyətində olan mülklərdən, tiuldarlara məxsus olan tiullardan, həmçinin xana məxsus olub rəncbərlər tərəfindən becərilən torpaqlardan başqa, icmalılıqla istifadə olunan torpaqlar da var idi. Bu torpaqlar xan divanının ixtiyarında olsa da, icmalılıqla becərilirdi və bu torpaqlar icma torpaqları adlanırdı. Torpaqdan icmalılıqla istifadə edən kəndlilər də xanın rəiyyəti hesab olunur, məlcəhət və başqa vergiləri ödəyirdilər. İcmalıqda çalışan rəiyyətlərin, mülkədar tiuldar və s. rəiyyətlərindən fərqi o idi ki, onlar istənilən vaxt, bu və ya digər sahibkara ötürülə bilməzdi, icma torpaqları hər dörd-beş ildən bir ailələr arasında, ailə üzvlərinin 15 yaşdan yuxarı kişilərinin sayına uyğun olaraq bölünürdü və bu iş kənd icmasının ümumi yığıncağı nəzarət edirdi. Lakin XVIII əsrin sonunda xanlar, o cümlədən Şəki xanları icma hüquqlarını pozur, torpaq paylarını, bağlarını zəbt edərək, onları öz rəncbərlərinə çevirirdilər. Bu rəncbərlər əldə etdikləri məhsulun üçdə iki hissəsini xana verməli idilər.

Vergilər çox idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz vergilərdən başqa bağ pulu, toy xərci və s. ümumiyyətlə 30-a qədər vergi var idi.

Xanlar, mülkədarlar öz torpaqlarını yarıdarlıqla, yəni məhsulun yarısını almaqla da icarəyə verirdilər. Məsələn, Şəki xanlığının Ərəş dairəsinin Göylüqatı kəndinin 28 ailəsi tut bağlarında barama hazırlamaqla məşğul olur, məhsulun yarısını torpaq sahibinə verirdilər.⁹⁸

2. Sənətkarlıq

Azərbaycan, o cümlədən Şəki xanlığı öz sənətkarları, müxtəlif sənətkarlıq növləri ilə məşhur idi. Xanlıqda sənətkarlıq əsasən şəhərdə, xanlığın mərkəz şəhəri olan Şəki şəhərində cəmləşmişdi.

Şəkidə ipək istehsalı və ipək emalı ilə məşğul olan sənətkarlıq geniş inkişaf tapmışdı. Doğrudur, ipək emalının texniki səviyyəsi aşağı idi. Buna baxmayaraq ipək ustaları yüksək keyfiyyətli ipək istehsal edirdilər. Təsədüfi deyildir ki, Şəki ipəyi Azərbaycan sərhədlərindən çox-çox uzaqlarda məşhur idi.

Çox inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən biri də məhsulları məişətdə geniş işlənən dulusçuluq idi. Şəkidə boyaqçılıq, misgərlik, dəmirçilik, ümumiyyətlə metalışləmə, toxuculuq, təkəlduzluq, dabbaqlıq, keçəçilik, qalayçılıq, xarratlıq, zərgərlik və s. sənət sahələri də var idi.

XVIII əsrin sonu—XIX əsrin birinci yarısına dair məlumata görə Şəkidə 147 başmaqçı, 33 keçəçi, 178 dabbaq, 39 boyaqçı, 36 daşyonan, 56 dəmirçi, 22 qalayçı, 29 dəyirmançı, 154 dərzi, 42 xarrat, 235 papaqçı, 82 baftaçı, 20 nalbənd, 41 zərgər və digər sənətkarlar var idi. Sənətkarlığın təkəlduzluq (paltar və ev şeyləri üstündə ipək sapla tikiş) sahəsi Azərbaycanda təkcə Şəkidə yayılmışdı. Bu işlə əsasən kişilər məşğul olurdu. Bu sənətkarlar əsasən sifariş ilə işləyirdilər. Sifarişçi öz materialını təkəlduza verərək onun üstündə hansı naxışı toxumasını tapşırırdı. Sənətkar sifarişçidən günəməzdə haqq, eyni zamanda işlətdiyi ipək sapın haqqını alırdı. Şəkidə gön-dəri istehsalı xüsusilə inkişaf edirdi. XVIII əsrdə şəhərdə 13 dabbaq olmuşdur. Şəkidə dulusçuluq, metalışləmə, dəmirçilik də inkişaf etmişdi. Bunlardan dəmirçiləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onların hamısı şəhərin mərkəz hissəsində cəmləşmişdi. Dəmirçilər oraq, dəryaz, balta, xış, bıçaq və s. təsərrüfat alətləri istehsal edirdilər. Onlar həm sifarişçi, həm də bazar üçün işləyirdilər.

Başqa şəhərlərdə olduğu kimi, Şəkidə də hər sənət sahəsi bir məhəllədə yerləşir və məhəllə həmin sənət sahəsinin adını daşıyırdı.

Azərbaycan sənətkarlarının sənətkar birləşmələri, daha doğrusu sex təşkilatları var idi və bu birləşmələr həmkar, yaxud əsnaf adlanırdı. Əsnafın üzvləri üç kateqoriyaya bölünürdü: ustalar, kargərlər—yarımustalar və şagirdlər. Qeyd etməliyik ki, bir şəkili ziyalının Şəki şəhəri sex təşkilatları barədə, bizim nöqteyi-nəzərimizcə,

⁹⁶ Описание Шекинского ханства. «Padar mahalı» bölməsi, cədvəl 9.

⁹⁷ İ. P. Petruşevski. Göstərilən əsəri, səh. 304—305.

⁹⁸ Azərb. MDTA, Bakı bəy komissiyası fondu, iş. 4, vər. 226.

həcmcə çox da böyük olmayan, Azərb. EA. A. Bakıxanov adına tarix institutunun elmi arxivində saxlanan əlyazmasında (inventar 10) çox qiymətli məlumat və material toplanmışdır və biz sex quruluşu barəsində məlumatı bu əlyazmasından, daha doğrusu bu yazı əsasında sənətkarlıq təşkilatları barəsində geniş məlumat verən F. Əliyevin kitabından götürmüşük.⁹⁹

Azərbaycan şəhərlərindəki əsnaflar, demək olar ki, bütün Yaxın Şərqdə olduğu kimi, sözün tam mənasında, təkcə sənətkarları deyil, eyni zamanda peşə və iş sahiblərini də öz ətrafında birləşdirirdi.

Əsnafın hər bir üzvü, hüququndan asılı olmayaraq (usta, kargər—yarımusta, şagird), dini adətlərə mütləq əməl etməli və dini ayinləri yerinə yetirməli idi. Dua oxumaqdan boyun qaçıranı hətta təşkilatdan qovurdular.¹⁰⁰ Azərbaycan şəhərlərində sənətkar təşkilatlarının üzvləri ilə yanaşı fərdi sənətkarlar da mövcud idi.

Demək olar ki, bütün əsnafların öz bayraqları var idi. Hər bayrağın üzərində həmin əsnafın gerbi vurulurdu. Gerbdə adətən həmin sənətə aid olan alətlər təmsil olunurdu. Əsnafların bayrağını R. Əfəndizadə belə təsvir edir: «Bayraqlar qırmızı mahud üzərində qullab tikilmiş, güləbətin saçağı və qotaz ilə bəzənmiş halda hər əsnafın özünə məxsus idi. Bu xüsusiyyət hər əsnafın öz həcətlərini (yəni alətlərini) andırırdı. Bunları təkəlduzlar ipək ilə işlərdi».¹⁰¹

Bayramlarda, təntənəli günlərdə və ya başqa xanlıqlardan nümayəndələr qonaq gəldikdə onların qarşısına əsnaflar öz bayraqları ilə çıxmalı idilər. Bu barədə S. Əfəndizadə belə yazır: «Bir hakim vilayəti Şəkiyə gəlməli olsaydı, o zaman onun pişvazına bütün şəhər nümayəndələrini çıxarırdılar. O nümayəndələrin arasında həmkarlar da öz bayraqları və ustagərləri ilə gələn müsafirlərin pişvazında iştirak edirdilər. Əsnaflar öz bayraqları ilə adətən xanın tuğu ətrafında toplaşırdılar».¹⁰²

Əsnaflar ümumi şəhər idarəsinə tabe idilər. Lakin bu asılılıq inzibati və təsərrüfat çərçivəsində məhdudlaşır. Əsnafların daxili həyatlarında nəsil-dən-nəslə keçən ənənələri, bunların hərəsinin ayrı-ayrılıqda idarəsi, idarə qaydası, yığıncağı, ümumi şurası və öz məhkəməsi var idi.

Əsnaflarda inzibati idarə işləri aşağıdakı şəxslərin əlində cəmlənmişdi: Ustabaşı, ağsaqqal, xəzinədar və igidbaşı.

Sənətkar birliyinin başçısı ustabaşı idi.

«Peşəkarlardan hər bir əsnaf özlərinin xarici və daxili işlərini idarə etmək üçün öz işçilərindən bir nəfər mötəbər ustanı «ustagər» (yəni ustabaşı—mül.) intixab edirdilər. Üç ildən üç ilə o intixabı təzələrdi: nəhayət, ya köhnə ustagəri qəbul, ya da təzəsini bərdaşt edirdilər». Ustabaşıya istehsal məsələlərindən başqa, həm də məhkəmə və inzibati işlər həvalə olunmuşdu. Xanın divanxanası öz əmr və göstərişlərini həmkarların üzvlərinə ustabaşı və ağsaqqalların vasitəsilə çatdırırdı. Ustabaşının vəzifəsi təkcə bunlardan ibarət deyildi. Ustabaşı həmkarlar arasında bağlanan müqaviləni təsdiq edir, şagird qəbul etmək haqqında müqavilə bağlanılmasında iştirak edir, şagirdin təhsil müddətini nizama salır, sənətkarın məişətdə özünü necə aparmasına diqqət yetirirdi və s.¹⁰³

Ustabaşı eyni zamanda əsnaf və həmkarların bazarda nümayəndəsi idi. O, qiymətləri və nırxı təyin edir, xammal satıcıları ilə danışıqlar aparırdı. Çünki istehsal etmək üçün sənətkarların özlərinə müstəqil surətdə mal almaq ixtiyarı verilməmişdi. Əsnaf üzvlərinin hamısı üçün xammalın birlikdə alınması adət şəklini almışdı. Bazara mal gətirildikdə hər həmkarlığın nümayəndəsi və ustabaşı özü tacirlərlə danışığa girişir və bütün sənətkarlar üçün birlikdə xammal alaraq onların arasında bölüşdürürdü. R. Əfəndizadənin yazdığından məlum olur ki, Nuxada tacirlər öz mallarını yalnız ustabaşı icazə verdikdən sonra sata bilirdilər. Yerdə qalan mali tacirlər başqa alıcılara yalnız ustabaşının icazəsilə sata bilirdilər. Təbiidir ki, ustabaşının hüquq və səlahiyyəti əsnaf həyatının bütün əsas sahələrini əhatə edirdi. Lakin ustabaşı bu qədər işin öhdəsindən təklikdə gələ bilməzdi. Məhz buna görə də sexlərin sayından asılı olaraq ustabaşı üçün köməkçi sifətində iki və ya üç, bəzən dörd nəfərdən ibarət ağsaqqal seçilirdi. Ağsaqqallar-ustabaşının bütün sərəncamlarını yerinə yetirir, xəstələndikdə və ya başqa yerə getdiyi zaman onu əvəz edirdilər. Ağsaqqallar əsnaf məhkəmələrində iclasçı kimi iştirak edirdilər.

Əsnaf xəzinəsinin pullarını idarə etmək üçün savadlı və daha etibarlı adamlardan xəzinədar seçilirdi. Əsnafların ümumi yığıncağı sex və sənətkarların işinə dair hər hansı bir məsələ barəsində qərar çıxara bilirdi. Ustabaşı hər hansı mühüm məsələni icra etməzdən qabaq onu yığıncaqda müzakirə etməli, ustaların rəylərini öyrənməli idi. Əsnafların yığıncaqlarında müxtəlif təsərrüfat məsələlərinə baxılır, şagird qəbul edilir, kargərlər ustalığa keçilirdi.

Qərbi Avropa sexlərində olduğu kimi, əsnaflar da öz birliklərini nümayiş etdirərək, sənətlərə görə müəyyən küçələrdə və məhəllələrdə yerləşirdilər.¹⁰⁴ Sənətkarların və tacirlərin müəyyən bir yerdə cəmlənməsi

⁹⁹ F. M. Əliyev Şimali Azərbaycan şəhərləri, B, 1960, səh. 63—83.

¹⁰⁰ В. А. Гордлевский. Османские исторические сказания. «Этнографическое обозрение» № 1—2, 1915, səh. 13.

¹⁰¹ R. Əfəndizadə. Göstərilən əsəri, səh. 7.

¹⁰² R. Əfəndizadə. Göstərilən əsəri, səh. 7.

¹⁰³ Yəni orada, səh. 16.

¹⁰⁴ А. К. Бороздин. Об американцах в Закавказье, ЗКОИРО. X cild, II buraxılış, səh. 25.

ilə xanların özləri də maraqlanırdı. Məhz buna görə də onlar həvəslə sənətkarların yerləşmələri üçün karvansaralar və dükanlar tikirdilər. Qədim şəhərlərdəki küçələrin adları bunu bir daha sübut edir.

Nuxada belə məhəllələr digər şəhərlərə nisbətən daha səciyyəvi idi:

1. Şalbaflar (şal toxuyanlar); 2. Sabunçular; 3. Xarratlar; 4. Zərgərlər; 5. Dulusçular; 6. Dabbaqlar; 7. Çanaqçılar; 8. Çolmaqçılar; 9. Qışlaq; 10. Bağbanlar; 11. Sərkərlər (qoyunçular) və s.¹⁰⁵

Ticarətdə olduğu kimi, sənətkarlığın da mərkəzi bazar idi. Məhz buna görə də təsadüfi deyildi ki, sənətkar dükanlarının əksəriyyəti bazarlarda cəmləşirdi.

Sənətkar təşkilatlarında özünə məxsus sex ierarxiyası mövcud idi. Əsnaf və həmkarlarda təxminən aşağıdakı qaydada ierarxiya sistemi müşahidə edilirdi: ustabaşı və ya ustager-sex təşkilatının başçısı, onun köməkçisi, ağsaqqal, xəzinədar, igidbaşı-qasid, usta.

Şagird həm də ustanın bir çox əmrlərini yerinə yetirməli idi. Şagirdin öhdəsinə düşən iş təkə bununla bitmirdi. O, səhər tezdən dükana hamıdan əvvəl gəlməli, həyəti, dükanı, dükanın qabağını süpürməli və ustanın səhər bazardan aldığı şeyləri onun evinə aparmalı idi. Ustanın evində isə onu yeni işlər gözləyirdi. O, ustanın evinin həyətini süpürür, tövləni təmizləyir, su daşıyır, odun doğrayır, ot çalır, çörək bişirməyə kömək edirdi. Bundan başqa, əgər ustanın arvadı hamama gedirdisə, o zaman şagird onu hamama və hamamdan evə müşayiət edir, şeyləri və uşağı aparmaqda arvada kömək edirdi.¹⁰⁶

Şagirdlik müddəti əslində sənətin xarakterindən, şagirdin sənəti necə qavramasından, yəni şagirdin qabiliyyətindən və həmçinin ustanın istəyindən də asılı idi. Şagirdlər lazımi istehsal alətləri ilə təmin edilir, cüzi məbləğdə «şagirdanə» adı ilə pul alırdılar. Öz sənətini mükəmməl öyrənmiş şagird yarımusta, yəni kargər dərəcəsini alırdı.

Kargərin öz əməyindən istədiyi kimi istifadə etməyə hüququ var idi. O, öz arzusu ilə ya başqa ustanın yanına keçə, ya da köhnə ustanın yanında qala və yaxud da imkanı olduqda birdən-birə özü üçün ayrıca dükan açıb müstəqil bir usta kimi sənətkarlıqla məşğul ola bilərdi.¹⁰⁷

Əsnaf və ya həmkarlar təşkilatının tam hüquqlu üzvü yalnız elə sənətkar ola bilərdi ki, onun özünə məxsus karxanası—dükanı ola bilsin. Belə ustaların təşkilatın bütün işlərində iştirak etməyə və hətta ustabaşı seçilməyə belə hüququ var idi. Lakin ustaların yanında, demək olar ki, təhkimçi vəziyyətində olan kargər və şagirdlər həmin hüquqlardan məhrum idilər.

Şagirdin vəziyyəti kargərə nisbətən daha ağır idi. Lakin bu vəziyyət sexlərin hamısında eyni deyildi. Onların vəziyyəti bilavasitə istehsalın xarakterindən asılı idi. Sənətin xüsusiyyətindən asılı olaraq şagirdlərin yaşları da müxtəlif idi. Məsələn, dərzi, başmaqçı və bu kimi emalatxanalarda şagirdliyə təxminən 9 yaşından 13 yaşına qədər olan uşaqları qəbul edirdilər.

Kargərlərin ustalığa qəbul edilməsi dini və sənət ənənələri ilə müşayiət edilirdi. Usta adı yalnız elə kargərə verilirdi ki, o, bu və ya digər sənətə dərinəndən yiyələnmiş olsun. Atanın sənətinin oğlu tərəfindən davam etdirilməsi elə adi bir hal şəklini almışdı ki, hələ qədim zamanlardan bəri xalq arasında belə bir zərb-məsəl meydana çıxmışdı: «Ustanın oğlu ustadır». Usta ona verilən geniş hüquqlardan istifadə etməklə bərabər, əsnaf və həmkarların qaydalarına ciddi riayət etməli idi.

Özünü yaxşı qələmə verən, böyük təcrübəsi, hörməti və dövləti olan sənətkar ustabaşı vəzifəsinə seçilə bilərdi.

3. Ticarət

Xanlıqlar dövründə Şəkidə həm daxili, həm də xarici ticarət xeyli inkişaf etmişdi. Sənətkarların çoxu öz mallarını bilavasitə özləri satır, xırda alverlə məşğul olurdular. 1824-cü ildə Şəkidə 400-dən çox belə dükan və həftə bazarları var idi. Burada əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları satılırdı. Xarici ticarətdə ipək ixracı mühüm yer tuturdu. İpək almaq üçün Şəkiyə gəlmiş xaricilər karvansaralara düşürdülər.

Şəhərdə daxili ticarətin xeyli inkişaf etdiyini göstərmək üçün təkə onu qeyd etmək lazımdır ki, Şəkidə yüzlərlə dükan var idi. Feodal hökmdarlar ticarətdə fəal iştirak edirdilər. Məhəmməd həsən xanın 264 şəxsi dükanı var idi.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Şəki xanlarından Məhəmməd həsən xan eyni zamanda Şəkidə ən varlı feodal idi. Xanlıq ərazisində 233 tut bağı, Şəkinin özündə 4 və ətrafında 6 dəyirman və s. var idi.

Şəhərdə sənətkar və alverçilərə məxsus 317 dükan, karvansaralarda isə xana məxsus 52, ayrı-ayrı şəxslərə məxsus isə 48 dükan var idi. Şəhərdə kənd təsərrüfatı məhsullarını, həmçinin xaricdən gətirilmiş şeyləri satmaq üçün bazarlar var idi. Bazarlara darğalar nəzarət edirdilər. Darğa bazarda qanun-qaydaya əməl olunmasına və bazarda satılan mallardan vergi toplanmasına nəzarət edirdi. Darğa bunun müqabilində bazardan toplanmış darğalıq pulu alırdı.

¹⁰⁵ R. Ə f ə n d i z a d ə. Göstərilən əsəri, səh. 8.

¹⁰⁶ R. Ə f ə n d i z a d ə. Göstərilən əsəri, səh. 20.

¹⁰⁷ Azərb. MDTA, f. 24, siyahı I, iş 155, vər. 6.

Bazarda çox qələbəlik olduğundan, oradan dövlət, ictimai, dini və başqa tədbirlər üçün də istifadə olunur, xanın fərmanları və başqa elanlar oxunurdu. Carçılar xanın əhalinin xan üçün ictimai işlərə çıxması, düşmənlərin basqını olan zaman baş verə biləcək təhlükə haqqında məlumatını da bazarda car çəkməklə bildirirdilər. Bazarlarda dərvişlər çıxış edir, cinayətkarlar barəsində, dəstələr yaratmaq üçün səfərbərlik keçirilməsi və s. barəsində burada məlumat verilir. Az-çox savadı olan mollalar bazarda oturur və müəyyən xərc müqabilində başqaları üçün məktublar, ərizələr, dualar yazır, tacirlər arasında bağlanan ticarət müqavilələrini tərtib edirdilər.

XVIII əsrin 60-cı illərində Qızlar və Həştərxan tacirləri karvan yolları ilə Şəki və Şamaxıya hətta qadağan olunmuş malları gətirirdilər. Bundan başqa tacirlər gizli yolla Şəkiyə külli miqdarda Rusiya pulu gətirirdilər. Təkcə 1767-ci ildə Şəki və Şamaxıya 105 min manat pul gətirilmiş, bu pula hər biri 6 pud olan 400 tay ipək alınmışdı. İpəyin pudu 36—48 gümüş manata idi. Ümumiyyətlə, ipək almaq üçün hər il Rusiyadan Azərbaycana 600 min manata qədər pul gətirilirdi.¹⁰⁸ O zaman üçün bu çox böyük məbləğ idi. İpək alveri və başqa ticarət əməliyyatı karvansaralarda və bazarlarda aparılırdı.

Şəkiddə 5 karvansara — Gəncə, Təbriz, Şamaxı, ləzgi və erməni karvansaraları var idi. Bu karvansaralarda ticarət üçün müxtəlif şəhər və ölkələrdən gələn tacirlər yerləşirdilər.¹⁰⁹ Karvansaraların qarətdən mühafizə olunması üçün onları qala kimi tikirdilər. Karvansaraların alt mərtəbəsi malları saxlamaq üçün anbar, üst mərtəbələrdə isə tacirlərin yaşayış hücrələri olurdu. Axşamlar karvansaraların darvazaları bağlanır və şəhərlə əlaqəsi kəsilirdi.¹¹⁰

O vaxt Şəki xanlığında da tranzit ticarəti gedirdi. İrandan buraya İran və Qərbi Avropa malları gətirilirdi. Qərbi Avropada istehsal olunmuş parçalar və metal məmulatın İran körfəzi vasitəsilə gətirilərək İran və Cənubi Azərbaycanın sənətkarlıq məhsulları ilə birlikdə Xəzərin cənubi limanlarından, dəniz vasitəsilə Bakıdan, Səlyandan keçirilərək Muğan düzü ilə Azərbaycanın şəhərlərinə aparılırdı. Bunun çox hissəsi Şəki bazarına aparılır, oradan isə Dağıstana və digər vilayətlərə göndərilirdi. Türkiyədən gətirilən türk və Fransa malları Naxçıvan və Tiflisdən Şəkiyə çatdırılırdı.

Şəkiddən ipək və digər kənd təsərrüfatı məhsulları — taxıl, düyü, meyvə, yağ, bal, tütün, diri heyvanlar — inək, camış, at və s. ixrac olunduğu kimi, Şəkiyə də çoxlu mallar gətirilirdi. Bunlar boya, çit, qənd, dəmir şeyləri, sabun, İran və Rusiyadan müxtəlif geyim şeyləri, taxta-şalban, neft, duz, mis, xalça-palaz, barıt, kəndir və s. ibarət idi.

Tacirlərin və sənətkarların sıra ilə düzülmiş dükanlarında da ticarətlə məşğul olurdular və bu dükanların cəmi dalanbazar adlanırdı. Eyni növ mallar müəyyən ticarət dükən sıralarında satılırdı: Bu dükən sıraları, həmin dükanlarda satılan malların adını daşıyırdı. Məsələn, ayaqqabı satılan dükanlar başmaqçılar sırası, dərzilərin dükanları sırası, dəmirçixanalar sırası, dabbaqxana, boyaqxana, papaqçılar, ipəkçilər sırası və s. Eyni zamanda müxtəlif mallarla ticarət edən dükanlar sırası da var idi və bu sıra qarışıq mallar sırası adlanırdı. Ümumiyyətlə Şəkiddə 8 dalanbazar var idi.¹¹¹

Qeyd olunmuş dükən sıralarından başqa, mal-qara, quş, göyərtilər, meyvə və s. satılan xüsusi yerlər də var idi.

Ticarət dükanları adətən iki hissədən ibarət olurdu. Qabaqdakı hissədə satılan malların nümunələri düzülürdü. İkinci isə anbar idi. Öz mallarını satan sənətkarların dükanları 2, yaxud üç hissədən ibarət olurdu. Bu hissələrdən birində sənətkar öz malını satır, o biri hissədə işləməklə məşğul olur, üçüncü hissədə isə hazır mallarını saxlayırdı.

XVIII əsrdə Şəki xanlığında rus, holland, iran, hind pulları ilə yanaşı xanlığın özündə zərb olunan xan abbasıları da dövriyyəyə idi. Şəkiddə pul kəsmək üçün zərbcəxana var idi. Burada gümüş abbasılar və fulus adlanan mis pullar kəsilirdi.

Şəki tacirlərinin üzərinə böyük vergilər qoyulurdu. Karvansara sahibləri öz qazanclarının beşdə bir hissəsini xəzinəyə verməli idilər.

Ticarətdən toplanan vergi daha çox idi. Bu vergilər Məhəmməd Həsən xanın «Dəstur ül-əməli»ində öz əksini tapırdı. Bunlardan dağlıq, qəssabxana pulu, dəllalxana pulu, sabun pulu, dəyirman pulu, hamam pulu və rəhdarini göstərmək olar. Bunlardan ən böyüyü rəhdari idi. Bu vergi, daha doğrusu, gömrük pulu həm şəhərə mal gətirib satanlardan, həm də başqa yerə mal aparanlardan alınırdı. Rəhdarinin miqdarı malın keyfiyyətindən asılı idi. Xanlığın sərhədində olan silahlı dəstələr rəhdari almadan xanlığın sərhədinə və sərhəddən xaricə mal buraxmırdı. Rəhdari xanlıqlarda, bütün Azərbaycanda ticarətin inkişafına ciddi mane olurdu. Belə ki, Şəki xanlığından başqa bir xanlıq ərazisinə mal aparmaq üçün bəzən 3-4 və daha çox xanlığın ərazisindən keçmək və hər xanlığın ərazisində rəhdari gömrüyü vermək lazım gəlirdi. Buna görə də Azərbaycanda, xüsusən Şəki

¹⁰⁸ Г а с и А б д у л л а е в. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношение с Россией, с. 440.

¹⁰⁹ Р. Э ф е н д и з а д е. Материалы о цеховом устройстве и кустарном производстве в городе Нухе. Азерб. ЕА ТИЕА, іш 10.

¹¹⁰ R. Ə f ə n d i z a d ə. Şəki torpağında ipəkçilik haqqında tarixi materiallar. Azərb. EA TİEA, іш II, vər. 15.

¹¹¹ R. Ə f ə n d i z a d ə. Göstərilən əsəri, TİEA, inv. 10, vər.10.

xanlığında qaçaq mal ticarəti xeyli artmışdı. Təsadüfi deyildir ki, «Dəstur ül-əməl»də qaçaq mal satışı ilə məşğul olanların cəzalandırılması nəzərdə tutulmuşdu.¹¹²

Xanlar ticarətin bu və ya digər sahəsini iltizama verirdilər və həmin sahələr üzrə ticarətlə məşğul olan tacir öz malını ixrac etmək istəyəndə iltizamçıya ödənc verməli idi. Məsələn, Şəkiddən xaricə ipək ixrac edən, yaxud aparın tacir «iltizamçıdan icazə kağızı almalı və apardığı hər batman üçün ona müəyyən məbləğ ödəməli idi. Satmağa aparılan ipək gizlədildikdə, yaxud iltizamçıya çatacaq məbləğ ödənilmədikdə, iltizamçı bunu müəyyən edərsə, tacir ikiqat məbləğ ödəməli idi».¹¹³ Belələri hətta divan tərəfindən cəzalandırılırdı. İpək, yun və pambıq parçanı bəzi rənglər ilə boyamaq hüququ da iltizamçıların inhisarında idi. «Həmin rənglər ilə iltizamçıdan başqa heç kim boyaya bilməzdi».¹¹⁴ Başqa rənglər ilə isə boyama müstəqil idi. Bu halda narazı tacirlər, öz mallarını yalnız Şəki xanlığının sərhədlərindən kənarında boyaya bilərdi. İltizamçıdan başqa heç kimin sabun alveri ilə məşğul olmaq ixtiyarı yox idi. Ümumiyyətlə, ticarətin elə bir sahəsi yox idi ki, xanlar qazanc əldə etmək üçün onu iltizama verməsinlər. Bu ölkədə baş verən ardı-arası kəsilməyən feodal ara müharibələri, həmçinin xarici basqınlar ticarətin inkişafına əsaslı surətdə mane olurdu.

¹¹² F.Əliyev. Şimali Azərbaycan şəhərləri, səh. 110-112.

¹¹³ Azərb. MDTA, f. 24, iş 155, vər. 10 və 24.

¹¹⁴ Yenə orada, səh. 26.

Mədəniyyət

XVIII əsrdə Şəki, xanlığın siyasi mərkəzi olmaqla bərabər, mühüm mədəniyyət mərkəzi idi. Burada mədrəsələr vardı.

Şəkidə bir çox şairlər yaşamış və yaratmışlar. Onlardan bəziləri saray şairi olmuşdur. Şəki xanları sarayında yaşayan Rafei və Şəki xanı Məhəmmədhüseyn xan Müştəq saray şer ənənələrinə sadıq qalır, nəzirəçiliyi davam etdirirdilər. Feodal-ruhani görüşləri təbliğ edən bu şairlərin əsas mövzuları din idi. Onlar xan məclislərində oxumaq üçün klassik şerlərə nəzirələr yazırdılar. Şairlərin çoxu farsca yazırdı. Azərbaycan dilində yazanlar isə əruz vəznində yazır, həddindən artıq ərəb-fars sözləri işlədərək milli dilimizi korlayırdılar.

XVIII əsrdə tarixi mənzumələri ilə daha çox şöhrətlənən şair Nəbi olmuşdur. Nəbi, Hacı Çələbi xan və Məhəmmədhüseyn xanın hakimiyyəti dövründə baş vermiş hadisələri qələmə almışdır. O, Vaqiflə şəxsən tanış idi; həm klassik şer təsirində, həm də şifahi xalq ədəbiyyatı üslubunda şerlər yazırdı.

Nəbinin şerlərində xalqın həyatı, yaşayışı, onun zalımlarla mübarizəsi məsələlərinə də yer verilirdi. O, Küngüt kəndində Məhəmmədhüseyn xana qarşı üsyanı yatırmaq üçün kəndə gəlmiş cəza dəstəsinin əhaliyə tutduğu divanı ürəkağrısı ilə belə qələmə almışdı:

Çəkdi malı, Dustu Məmməd, saldı talan Küngütə,
Yaru-qəmxar olmadı hərgiz bir insan Küngütə
Cürmü zülm oldu cəzaı lütfi ehsan Küngütə
Əlli divan hökm olub təmbihi bədkar olmadı.

Nəbi mədh səciyyəli şerlər də yazmışdır. Şəki əhalisinin Hacı Çələbinin başçılığı altında Nadir şahə qarşı mübarizəsi münasibətilə onun yazdığı şer çox maraqlıdır:

Ey bəyim, rəngin otağın bəzmi-ürfandır bugün,
Nemətin nuşi-müsafir quti-mehmandır bugün.
Göfti-kuyi-rifətin bihəddi payandır bugün,
Same olkin söyləyim mən, gör nə dastandır bugün.
Şükürü həqq etmək gərəkdir, yaxşı dövrəndir bugün,

Şah Nadir çün gətirdi üstünə yüz min süvar,
Sən bərabər cəngə durdun, kimdə var bu iqtidar...
Döndü getdi xəcalətindən axır, oldu şərmiqar.

Nəbi Məhəmmədhüseyn xan Müştəq hakimiyyət başına gələndə də mədhiyyə yazmışdı. Onun Hacı Çələbi xanın oğlu Ağakəşi bəyin öldürülməsinə ithaf etdiyi «Ağlar» rədifli şeri mərsiyyə səciyyəsi daşısa da, tarixi mənzumə olub, dövrün ictimai-siyasi hadisələrini əks etdirir. Ümumiyyətlə, Nəbi yaradıcılığı üçün tarixi hadisələr səciyyəvidir.

XVIII əsrin ikinci yarısında Şəkidə Süleyman adlı bir şair də yaşamışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Şəkidə anadan olmuş, XX əsrin əvvəllərində «Molla «Nəsrəddin» jurnalında və başqa qabaqcıl mətbuatda yaxından iştirak etmiş görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtazın verdiyi məlumata görə onun Vaqifə təsiri olmuş, Vaqif Süleyman şerinə nəzirə yazmışdır.¹¹⁵ Süleymanın şerlərində lirika üstün yer tuturdu. Bunu aşağıdakı şerdən görmək olar:

Ey simi bədən, mehri dürəxşəndə Züleyxa,
Ey kami məlahət, ləbi pürxəndə Züleyxa,
Qılma saçını bunca pərakəndə Züleyxa.
Ey gözləri şəhla
Ey qaməti rəna
Ey saneyi Leyla
Rüxsarı gözəldir
Rəftarı gözəldir
Tuti kimi hər ləhmeyi qoftarı gözəldir
Kimi gördü ki, yüz ruh olan bir təndə Züleyxa.¹¹⁶

¹¹⁵ S. M ü m t a z. Azərbaycan ədəbiyyatı. El şairləri. I cild, Bakı, 1928. səh. 101.

¹¹⁶ Y e n ə orada.

Xanlıqlar dövründə kətxudaların etdiyi zülm və əziyyətləri qələmə alan sənətkarlardan Zare təxəllüslü şairi göstərmək olar. O, Nemətəbad və Mürsəl kənd yoxsullarının dilindən Məhəmmədhüseyn xan Müştəqa yazmış olduğu mənzum bir ərizədə kənd əhalisinə koxaların necə zülm etdiyini göstərir:

Kimisi əqli ixtiyar etdi,
Kimisi zülm işin şüar etdi...
Aqibət tutdu zülm yer üzünü,
Çəkdi əflanə mədələt özünü.

Xanların hakimiyyəti illərində zülmün, ədalətsizliyin yer üzünü tutduğunu söyləyən şair yazır:

Çox çəkiblər bikari-darüğe
Füqəradə nə qaldı azuqə,
Naleyi-xəlq oldu ərşə dirək,
Kim edə çarə səndən özgə görək.¹¹⁷

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda rəssamlıq və memarlıq sənəti də xeyli inkişaf etmişdi. 1764-cü ildə tikilmiş, Azərbaycan memarlıq və rəssamlıq sənətinin görkəmli abidələrindən biri olan Xan sarayı qala içərisində idi. Qala hər tərəfdən dərin xəndəklə əhatə olunmuşdu. Yerli çay daşından tikilmiş qala divarlarının ümumi uzunluğu bir kilometrədən çox idi. Qalada xan və onun ailəsi, onlara xidmət edənlər üçün bir sıra binalar və məscid tikilmişdi.

Şəkiddə olan İsfahani, Təbriz, Ləzgi və digər karvansaralar gözəl memarlıq abidələri idilər. Şəki qalasından cənubda, Qurcana çayının sağ sahilində XVIII əsrin sonunda iki karvansara tikilmişdi. Bu karvansaralar indi də qalmaqdadır. Yuxarı karvansara fasadının memarlıq xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Bu karvansara orta əsr Qərbi Avropa tikililərinə oxşayır. Möhtəşəm ikimərtəbəli bina olan karvansaranın sütunlu qalereyaları, dəhlizləri, ticarət otaqları, böyük həyəti və iri darvazaları var.

Sırf feodal orta əsr şəhəri olan Şəkiddə evlər plansız tikilirdi. Bunun nəticəsində çoxlu döngələri olan küçələr dar və əyri idi. Şərqi bütün başqa şəhərlərdə olduğu kimi, Şəkiddə də evlər hündür hasarlarla əhatə olunmuş həyətdə tikilirdi. Varlıların evləri çox vaxt ikimərtəbəli olub, bir sıra otaqlara bölünürdü. Yoxsulların evləri isə adətən bir və ya ikiotaqlı, birmərtəbəli idi, üstü samanla örtülürdü. Evlər və hasarlar əsasən çaydaşından tikilirdi. Şəhərdə olan bir neçə yüz dükan, kiçik ipəkəyirən karxanalar da çaydaşından tikilmişdir. 1836-cı ilə dair olan məlumata görə Şəkiddə 2791 ev var idi. Bu evlərin çoxu xanlıq dövründən qalmışdı. Şəhər dağ çeşmələrindən saxsı lülələrlə axıdılan su ilə təmin olunurdu. Böyük rus şairi A. S. Puşkinin müasiri və dostu N. N. Rayevski də öz qohumlarına yazırdı ki, mən Şəki xanlığının mərkəzi Nuxanın yaxınlığındakı düşərgədəyəm. Nuxa gözəldir. Bu Baxçasarayın yüksək pilləsidir.

Şəkiddə təsviri incəsənət də müəyyən dərəcədə inkişaf etmişdi. Şəkiddə Xan sarayı divarlarındakı bəzək naxışları, divar rəsmləri bu dövrdəki təsviri incəsənətin ən gözəl abidələrindəndir. Xan sarayının içərisi, rəsmləri pozulmuş divarları yerli ustalar tərəfindən yüksək səviyyədə bərpa edilmişdir.

Şəki kimi nisbətən iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzində əhali, demək olar ki, heç bir tibbi yardım almırdı. Xəstəxana və həkim yox idi.

¹¹⁷ H. A r a s l ı. XVII—XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. səh. 239—240.

NƏTİCƏ

Bizim bu kitabda Şəki xanlığının tarixi keçmişinə nəzər, xanlığın yaranması, ictimai-siyasi vəziyyəti, Rusiya çarizmi tərəfindən işğalı, onun təsərrüfat həyatı, mədəniyyəti haqqında yazdıqlarımızdan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Şəki Azərbaycanın qədim iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur. O, hələ ilk orta əsrlərdə, Şəki adı isə daha qədimdən bəlli olmuşdur. Qədim tarixçilərin, həmçinin orta əsr İran, türk tarixçilərinin əsərlərində Şəki barəsində qiymətli məlumatlara rast gəlirik. Onun əlverişli təbii-coğrafi vəziyyəti, torpaqlarının münbitliyi, iqlim şəraiti şəhərin, onun ətrafında olan yaşayış məntəqələrinin inkişafına əlverişli şərait yaradırdı.

XIV əsrin son rübündən Şəki vilayətində dövlət yaranmışdı. Doğrudur, bu kiçik dövlət Şirvanşahlar dövlətindən yarıməsli dövlət olmuşdur, bununla belə o, müəyyən dövrlərdə tam müstəqil olmuş və onun müstəqil dövlət kimi ömrü Şirvanşahlar dövlətindən uzun olmuşdur. XVI əsrin 50-ci illərindən, daha dəqiq desək, 1551-ci ildən o, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatılmışdı. Bu dövrdən Şəki vilayəti Səfəvi şahlarının təyin etdiyi canişinlər və yaxud yerli mülklər tərəfindən idarə olunmuşdur.

XVIII əsrin əvvəlindən başlayaraq Səfəvi dövlətinin zəifləməsi, hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə nəticəsində onun iqtisadiyyatında, təsərrüfat həyatında kəskin dəyişikliklər baş verir, böhranlı vəziyyət yaranırdı. Bu isə xalq kütlələri arasında narazılıqlara, üsyanlara gətirib çıxarırdı. Bu dövrdə Azərbaycanda İran əsarətinə qarşı çıxışlar daha geniş miqyas almışdı. Ən böyük üsyanlar Şirvanda və Şəkiddə baş verirdi. Bu çıxışlar—üsyanlar «yaxşı çar», «təmin olunmuş həyat» uğrunda mübarizə deyil, milli-azadlıq mübarizəsi, müstəqillik uğrunda mübarizə idi. 1743-cü ildən başlayaraq Şəki əyaləti camaatı Hacı Çələbinin başçılığı altında, hər cür əzab-əziyyətə dözərək İranın nizami ordusuna qarşı mübarizə aparırdı. İran şahı dəfələrlə şəkililərin inadlı müqaviməti ilə rastlaşaraq geri çəkilməyə məcbur olmuşdu. Şəki əyaləti hələ Nadir şahın ölümündən qabaq öz müstəqilliyini əldə edə bilmişdi, halbuki, Azərbaycanın digər xanlıqları Nadir şahın ölümündən sonra İranda baş vermiş hərə-mərclikdən istifadə edilməklə yaradılmışdı.

XVIII əsrin 50-ci illərində Hacı Çələbi xanın başçılıq etdiyi Şəki xanlığı Azərbaycanda yaranmış 18 xanlıq və mülklər arasında ən qüdrətli idi. Çələbi xanın ölümündən sonra xanlığın daxilində baş vermiş çekişmələr nəticəsində xanlıq zəifləmişdi.

2. Şəki xanlığı əhalisinin əsas məşğuliyyəti, bütün Azərbaycanda olduğu kimi əkinçilik və maldarlıq olmuşdur. Kənd təsərrüfatı sahələri içərisində baramaçılıq aparıcı rola malik idi. Xanlığın, demək olar ki, bütün kəndlərində, o cümlədən Şəkinin özündə tut bağları var idi. Əhali barama açmaq—ipəkçiliklə də məşğul olurdu. Şəki ipəyi təkcə Azərbaycanda deyil, ətraf ölkələrdə də məşhur idi və vətənidən çox-çox uzaq ölkələrə, o cümlədən Rusiyaya, Türkiyəyə, İtaliyaya, İrana və s. ixrac olunurdu.

Şəki xanlığı öz sənətkarlığı ilə də məşhur idi. Sənət sahələrinin çoxu Şəki şəhərində cəmləşmişdi. Burada ipək parçalar, mis qablar, silah, kənd təsərrüfatı alətləri, məişətdə işlənən qab-qacaq və s. istehsal olunurdu. Şəki təkəlduzlarının istehsal etdiyi müxtəlif örtüklər, bəzəkli geyimlər xüsusilə məşhur idi. Şəhərdə sənətkar sexləri—əsnaflar fəaliyyət göstərirdi. Hər sənət sahəsinin özünün əsnafı, hər əsnafın öz bayrağı var idi.

Sənətkarlıq kəndlərdə də inkişaf etmişdi. Bu sənətkarlar əsasən kənd təsərrüfatı alətləri, dulus və mis qablar istehsal edirdi. Evlərdə cəmləşmiş kənd sənətkarları eyni zamanda keçəçiliklə, boya işlərilə də məşğul olurdular.

Kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın inkişafı, hələ çox qədimlərdən Rusiya, Gürcüstan, Dağıstan, İran və Türkiyə ilə ticarət əlaqələri olan Şəkiddə ticarətin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdu. Ticarət əsasən karvansaraları, dalanbazarları olan Şəki şəhərində cəmləşmişdi. Şəki xanlığında gətirilən və aparılan mallar üzərinə müxtəlif vergilərin qoyulması ticarətin inkişafı yolu üzərində böyük əngəl idi. Şəki xanı Məhəmməd həsən xan «Dəstür-ül-əməl» adlanan xüsusi qanunnamə hazırlatmışdı. Bu qanunnamə xanlıqda vergilərin toplanmasında hakim sinfin mənafeyinə xidmət edirdi.

Xanlıqda hökm sürən iltizam sistemi, ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrinin iltizama verilməsi, Azərbaycan xanlıqlarında, o cümlədən Şəki xanlığında çəki, ölçü vahidlərinin müxtəlifliyi də ticarətin və sənətkarlığın inkişafına mane olurdu.

3. Şəki xanlığında xan-divan, mülkədar, tiul və vəqf torpaqları var idi. Xan-divan torpaqları xanların mülkiyyətində idi. Mülkədar torpaqları mülk adlanırdı və mülkədarların ixtiyarında olub, nəslən keçirdi. Tiul torpaqları bəylərin istifadəsində idi, mülkiyyət şərti xarakter daşıyırdı, yəni o xanın razılığı—fərmanı—təliqəsi olmadan nəslə keçmirdi. Göstərilən torpaq mülkiyyəti formalarından başqa vəqf torpaq mülkiyyət forması var idi. Bu torpaqlar dini idarələrin mülkiyyətində idi. Nəhayət, icmalılıqla istifadə olunan icma torpaq mülkiyyəti forması mövcud idi.

Şəki xanlığında, ümumiyyətlə bütün xanlıqlarda əhali feodallara və kəndlilərə bölünürdü. Feodal ierarxiyasına xanlar, bəylər, ağalar və ruhanilər daxil idilər. Kəndlilər isə rəiyyətlər və rəncbərlərdən ibarət

idilər. Şəki şəhərində sənətkarlar və tacirlər də yaşayırdılar. Onların varlı hissəsi öz var-dövlətləri ilə feodallardan geri qalmırdılar.

Şəki xanlığının ərazisi 8 mahala bölünmüşdü. Şəki şəhəri xanlığın mərkəz şəhəri olub, xanın iqamətgahı burada yerləşirdi. Bütün hakimiyyət—qanunverici və icraedici hakimiyyət, məhkəmə, qoşuna başçılıq xanın əlində cəmləşmişdi.

Şəhər inzibati idarəsinin başında, Şəkinin ictimai həyatında mühüm rol oynayan, xanın siyasətinin həyata keçirilməsinə cavabdeh olan kələntərlər dururdu. Üç növ məhkəmə orqanı var idi: divan, şəriət və əsnaf məhkəmələri. Onların üçü də feodalların mənafeyi keşiyində dururdular.

4. Şəki xanlığı özünün memarlığı, tətbiqi incəsənəti ilə məşhur idi. Şəki xanlarının hələ də özünün gözəlliyini itirməmiş, 1764-cü ildə tikilmiş xan sarayı, Şəkixanovların evləri, karvansaraları kimi memarlıq abidələri ilə məşhur olmuşdur. Tətbiqi sənət nümunələri heç bir mıx işlənmədən taxtadan qayrılmış şəbəkələri, müxtəlif bəzəkli mis qabları, təkəlduzluq nümunələri, sümükdən, qızıl və gümüşdən qayrılmış əşyalar Şəki ustalarının yadigarı olub, Şəkiddən uzaqlarda da məşhur olmuşdur.

XVIII əsrin əvvəllərində Şəkiddə romantik istiqamətlə yanaşı, ədəbiyyatda realist istiqamət də meydana çıxmışdı. Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələri Nəbi, Süleyman, Razi və başqaları olmuşdur. Onların arasında dövrün hadisələrini özündə əks etdirən tarixi məzmunlu poemalar yazmış Nəbi xüsusilə fərqlənirdi.

5. XVIII əsrin sonu—XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və xarici siyasi vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Ölkədə baş verən ara müharibələri, Rusiya və İranın Azərbaycana qəsbkar basqınları ölkəni çox ağır vəziyyətə salmışdı. Belə bir mürəkkəb şəraitdə, XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası Azərbaycan torpaqlarını işğal etdi, Azərbaycan xalqının öz dövlət müstəqilliyini itirməsi kimi ən mürtəca bir hadisə baş verdi. Azərbaycan, o cümlədən Şəki xanlığı, xalqın sona qədər mübarizə aparmasına baxmayaraq çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrildi.

ИБ № 6228

Bədii redaktoru *R. Əzizov*
Texniki redaktoru *S. Şahbazova*
Korrektoru *A. Bağırova*

Yığılmağa verilmiş 6.09.96 Çapa imzalanmış 7.01.97. Ədəbi qarnitur.
Yüksək çap üsulu ilə. Formatı 84X 108 ¹/₃₂ Mətbəə kağızı №1. Şərti çap vərəqi 3,99. Şərti rəngli. Surəti 4,20.
Uçot nəşr vərəqi 4,0. Tirajı 1000. Sifariş 207.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi.
Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı—370005. Hüsü Hacıyev küçəsi № 4.
1 №-li mətbəə. Bakı, Əli Bayramov küçəsi, № 3.